

908
T48

908
T48

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÖNYVEI—I.

TESSEDIK SÁMUEL

SZARVASI NEVEZETESSÉGEK

AZAZ

SZARVAS MEZŐVÁROS
GAZDASÁGI KRÓNIKÁJA

B U D A P E S T, 1 9 3 8

2455

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÖNYVEI

BEÁTVÁRI NEVEZÉSEK
A
A SZÁRVÉNY MŰVŐK
GAZDASÁGI KRÓNIKA

BUDAPEST 1933

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY KÖNYVEI
Szerkeszti: ORTUTAY GYULA

I.

TESSEDIK SÁMUEL

SZARVASI NEVEZETESSÉGEK
AZAZ
SZARVAS MEZŐVÁROS
GAZDASÁGI KRÓNIKÁJA

BUDAPEST, 1938

TESSEDIK SÁMUEL

SZARVASI NEVEZETESSÉGEK
AZAZ
SZARVAS MEZŐVÁROS
GAZDASÁGI KRÓNIKÁJA

Az eredeti német kéziratokból fordította,
bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta

NÁDOR JENŐ DR.

A fordítást átnézte

LANG JÁNOS

Függelékül KEMÉNY GÁBOR DR. fordításában és tanulmányával:

Tessedik tanítási tervezete, a magyar iskolaügyről írott
tizenkét paragrafusa s Hajnóczy Józsefhez írott levelei

A MAGYARSÁGTUDOMÁNY kiadása

Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság — Igazgató: Tóth László

ELŐSZÓ

A *Magyarságtudomány* keserves és kényszerű hallgatás után ismét megszólal. Lehetőség, tán nem is oly nagyidőre szóló, adatott, hogy pár íven megjelenjék a folyóirat. Ez a pusztai lehetőség (minthogy nem kenyérünk a hazugság, megírom: a kultuszminisztérium adott párszáz pengőt) arra ad módot, hogy a tavalyi év számai helyett egyetlen összevont kötetet adjunk, nagyrészt a magyar középkorról. De a megszólalásnak ez a pusztai lehetősége még többre is bátorít, vakmerőségre. A folyóirat mellett, vele egyidőben jelenik meg a *Magyarságtudomány Könyvei* sorozatának első kötete, Tessedik Sámuelnek Memorabilia-ja, eddig kéziratban lappangott nevezetes mű. Szándékom és igyekezetem az, hogy mind a folyóirat további megjelenését, mind pedig a *Magyarságtudomány Könyveinek* további tervbevett kötetit valamiképp megjelentethessem. Semmi sem biztat, hogy ez a törekvésem eredménnyel járna, a valószínűbb inkább az, hogy újra elakad a munka.

A *Magyarságtudomány* sohasem vett részt semilyen formában a napi politika zajlásában, nem igyekezett kihasználni az adódó lehetőségeket, melyek eltéríthették volna tudományos feladataitól, sohasem igyekezett jelszavakat használni a becsületes és sokszor kegyetlen önvizsgálat helyett. Inkább azzal lehetett volna vádolni a *Magyarságtudomány* íróit és szerkesztőjét, hogy sohasem igyekezett megkönnyíteni az olvasó helyzetét, nem szolgálta ki kényelmét és kormányozható indulatait. A mai forrongó időben sem tér el eddigi szellemétől: a magyarság lényeges problémáinak tudományos, objektív vizsgálata, a magyar nemzet, tör-

ténet, társadalom és kultúra kérdéseinek tiszta föltárása és értelmezése lehet csupán feladatunk. Ezek a feladatok nem engedik meg s nem teszik lehetővé az indulat és a jelszavak uralmát. Tehát sem a folyóirat, sem a tervbevett könyvsorozat nem tér el az első szám óta megfogalmazott (s tán nem kérdéses megvallani: mind igazabban megvalósított) feladatoktól. De elvonatkozottan is a politikától a mai magyar helyzet ismeretében senki sem tagadhatja, hogy épen a mai magyar öntudat és önismeret megzavarodottsága, bénultsága és iránytvesztettségé idején fokozott felelősség terhel egy ilyen jellegű folyóiratot s ha nem politizál is, a magyar öntudat erősítésével s emelésével nemzetnevelői és nemzetpolitikai feladatokat valósít meg. Ezért vállalja a folyóirat a lehetetlent: anyagi biztonság nélkül is kitart a népszerűtlen feladat mellett, a nehéz és szöges aszkézist kívánó tudományos kutatás mellett, s így véli szolgálni a maga területén a magyarság legbensőbb érdekeit, így segíti a magyar lét alapjait adó öntudatnak kialakulását eszközeivel.

Ez a bevezető pár sor Tessedik érdemes és jelentős kézírata előtt csupán feladataink ismételt leszögezése volt. Nem akartam s nem akarok ezzel a pár sorral könyöradományokat gyűjteni folyóiratomból s könyvkiadványaink számára. Egy pillanatig sem hiszem, hogy akár a nagytőke, akár a magyar nagybirtok, vagy egyik kedvét töltő gazdag magános e sorok hatása alatt céljainknak pártfogójává lesz és a magyar öntudat emelését szolgálja a maga módján és lehetőségeivel. A reménytelen és tiszta vállalkozáshoz illendő a jókedvű dac és bátor becsületesség. Ameddig csak egyetlen lehetőség van, ameddig csak egy sort is megjelentethetünk a magyar önismeret érdekében, a Magyarságtudomány megjelenik, könyveink megjelennek. Hallgatásunkat nem gyávaság s nem is lustaság okozza. Ha el kell hallgatnunk, nem a munkatársak s nem a folyóirat bűne lesz.

Befejezésül csak ennyit még. A Magyarságtudomány Könyvei sorozatának első kötetét Tessedik Sámuelről választottuk s nem minden szándékosság nélkül. A 18. század egyik legnagyobb magyar gondolkodója volt s annyi üldöz-

tetés, gáncs ellenére is a magyar haza érdekeit szolgálta, mikor jobbágyságunk szomorú sorsán elmélkedett s felemelésén fáradozott. Utmutatásaiban ma is eleven erő él s Széchenyi ideálja, a „kiművelt emberfő“ már Tessedik előtt is az első feladat volt, mintahogy ma is nemzetnevelésünk egyik alapkövetelése. Ezt az első kötetünket több is követi majd. Ha az idő s a kényszerűség meg nem állít, évente négy kötetben részint forráspublikációkkal, részint önálló kutatások kiadásával szolgáljuk a magyar tudományt. A forráspublikációk a magyar történet, a magyar magas- és paraszti kultúra eddig ki nem adott gazdag anyagát hozzák napvilágra, eléggé elhanyagolt területe a mai magyar tudománynak, az önálló kötetekben pedig magyarságunk egy-egy lényeges kérdéséről tájékoztatják a kutatókat. A népszerűsítést ezekben a kötetekben sem tekintem feladatunknak, akad erre vállalkozó elég, de tán ezekben a súlyos időkben megértésre talál ennek a vállalkozásnak keménysége és komolysága is.

Budapest, 1938, május 2.

Ortutay Gyula

BEVEZETŐ

Rendszertelenül feldolgozott tizennyolcadik-századi szociográfiát nyújt Tessedik Sámuel ezzel a mostanáig ismeretlen munkájával huszadikszázadi olvasója kezébe. Ő maga gazdasági krónikának nevezi, s bizonyos, hogy felületes szemléletre a munka a maga falusi krónika formájába öntött és sokszor kalendáriumszerű szövegével alig emelkedik egy-egy filozófusi alapvetést sejtető megjegyzése által a falusi krónikák szintje fölé. Am ha figyelmesen számbavesszük a hosszú címet, a bevezetésről írott munkatervezetet, megfelelő rendszerbe próbáljuk rakni az azokban bejelentett s a műben kronológiai rendben felsorakoztatott különböző tárgyakat és szempontokat, arról győződünk meg, hogy ennek a munkának igazi jellegét a „gazdasági krónika” — elnevezés még korántsem fedi. Falufejlődést ad, s kétségtelen, hogy e fejlődés túlnyomóan gazdasági jellegű. De nemcsak az. Sokkal szélesebb területen folyó, úgyhogy a szorosabb értelemben vett gazdasági tárgyak mellett megtaláljuk benne szinte mindazt a tartalmat, amit ma egy irodalmi szinten álló szociográfiai munkában keresünk. Egy falusi társadalom fejlődésének rajza ez, s bár előadásában rendszertelen, talán sokak előtt naív, mégis tanulságos, mert pozitív tényekkel dúsan telerakott és pragmatikus. Olvashatjuk egyfelől a falu népességének szorosabb értelemben vett demográfiai adatait. Statisztikája kiterjed a születések, házasságkötések, halálozások, felekezet, kor, nem, foglalkozások, sze-

gényesség és gazdagság, népmozgalom, elvándorlás számbeli adataira. De nem áll meg azok számbeli felsorolásánál, hanem okozati összefüggések után kutat, következtetéseket von le, törvényszerűségeket igyekszik megállapítani. Tehát a demográfia demológiává bővül. Olvashatjuk a legkülönfélébb tárgyakat, melyek különféleségükkel is egy tudomány szak felé csoportosulnak. Terhes nők abortálása és annak okai, gyermekkori halandóság, betegségek, azok okai, és következményei, a súlyosrafordulások okai (életmód, kuruzslás, az észszerű eljárások hiányai); általános, minden vonalon jelentkező és ható babonáskodás, ostobaságból, elmaradottságból eredő bajok, az iskolaügy elmaradottsága, az iskolakörűli visszaélések (pl. tanítók visszaélései jövedelemszerzés terén) és azok következményei, az elszegényedés okai: vendégeskedés, tékozlás, dárídók, pazarlás (kirivóbb esetek, mint intő példák), kártya- és kockajáték, iszákosság, jobbagykérdés, a felsőbbség intézkedései, azok értékelése és hatása, szegénység és nyomor, mind tengelyei a szerző egész gondolatvilágának, termények, iparcikkek árai (kimerítő részletességgel 1767-ből és 1804-ből), adók lajstromai, drágaság, téli és nyári napszámok, csalások, csavargók, a községi közigazgatás hiányai, rendőrség, tűzoltás, az előljárók hatalmaskodása, igazi népnevelés, kiváló emberek példaadása, gazdasági ágak, mezőgazdasági, ipari termelés, gazdasági-reformok, — újítások, — növények (takarmányfüvek), egyes termékek termelésének csökkenése, annak okai, elemi csapások (inkább a szárazság, mint a jégverés) súlyosra fordulásának okai, sáskajárás, állatokkal való rossz bánásmód, sőt kegyetlenkedés, a nép erkölcsének romlása, vagy javulása, az azokra gyakorolt hatások: vajjon nem lépik túl e tárgyak a maguk sokféleségével egy gazdasági krónika kereteit?

Mert ilyen kérdések vannak egymásmellé rakva az évek sorrendjében, abban a korszakban, mikor az európai felvilágosodás géniusza bejárta a világot. És bekopogtatott a szívekben és lelkekben, küszöbről-küszöbre járva nagyoknál és kicsiknél. A nagyok a fejedelmek és kormányférfiak, a kicsik a korszellem megbízott, avagy megbízatás nélkül mű-

ködő misszionáriusai, a Tessedik Sámuelek! És a munkának az biztosít külön is érdekességet, hogy abban a Mária Terézia- és II. József-féle felvilágosult kormányzati működésnek a falunál végződő hullámlökéseit szemlélhetjük. Olyan szociográfia, mely a legtanulságosabb korok egyikében vetíti az olvasó elé egy falusi társadalom életét, problémáinak fölvetődését, s az azok megoldása felé tett lépéseket. Bemutatja, amint a felülről nekiindított népboldogító munka Szarvason folyt, ahogyan a korszellem behatolt ebbe az istenhátamögötti faluba, és működése annál erőteljesebben jelentkezett, mennél nagyobb szükség volt arra, és mennyél buzgóbb, lelkesebb népvezető került hatáskörébe.

E kettős nézőpont kirajzolódásával fogjuk olvasni Tessedik falusi krónikáját. Látni fogjuk egyfelől a sötétséget, mely oly nagyon szükségessé tette itt a korszellem érvényesítését, és másfelől egy olyan népvezető erőfeszítéseit, akinél derekabb munkásságra talán senkit sem serkentett a XVIII. század szelleme.

De ez utóbbiból az is következik, hogy bár önéletrajzi adatokat a szerző látszólag alig nyújt, e munkája mégis életrajzi adatoknak is gazdag tárháza. Mert az igazság az, hogy ami haladás a XVIII. század második felében Szarvas életében végbement, s amit e krónikában megörökít, az túlnyomóan az ő nevéhez fűződik. A mai kor már fölismerte nagy érdemeit. Egyre szélesebb körökben vesznek tudomást különösen arról, hogy milyen gazdasági alkotások fűződnek nevéhez. Ilyenfajta ismereteinket jelentékenyen kibővíti új adatokkal e munkája. Máskor meg egyik-másik, már ismert alkotásának részletes, ismeretlen történetét adja. Megismertet egy-egy gazdasági növény elterjesztésének olyan részleteivel, melyeket sehol másutt nem említ. És megismertet azokkal a nehézségekkel, akadályokkal, melyeket neki, a vezetőnek keserves munkával le kellett küzdenie. És így lépten-nyomon megismertet nemcsak munkássága tényeivel és eredményeivel, de önmagával, jellemével, nézeteivel. A

tények előadása közben állandóan elmélkedik, s ezáltal akaratlanul is az olvasó elé tárja egész gazdag, magasabbrendű, a korszellem hatása alatt alakult lelkeségét. Így akaratlanul bár, de rendkívül megkapóan ecseteli a felvilágosodásnak reája gyakorolt hatását, ami azonban nem tudta lerontani a papnak vallása dogmáihoz való hűséges ragaszkodását. Ezzel a kettősséggel kell számolnunk mindig olyankor, amikor néha — papi emberről lévén szó — szokatlan nyilatkozatait olvassuk; amikor például (az 1750. évnél) szinte gúnyos hangon ír a napjában kétszer-háromszor való templombajárás ellen, mert azzal sok hasznos munkaórát „teszünk tönkre“. Az Isten tetszésére való okos munkálkodás, a felekezetre való tekintet nélküli felebaráti szeretet, általában az elnyomott, szegénységben tengődő rétegek minden tekintetben való fölemelése: ezek a tizennyolcadikszázadi szellemtől áthatott pap lelkivilágának a munkájából kisugárzó főmotivumai. Emberbaráti érzelmeinek talán egy munkája sem olyan hű tolmácsolója, mint ez. Még főművében, a Landmannban sem rajzolódik ki oly élesen lelkeségének ez a vonása, talán azért, mert itt önkénytelen fölfedezések alakjában kapjuk azt. Emberbaráti érzelmei néha örökérvényű megoldásokat szolgáltathatnak meg. A nyomorúság-okozta bajok elkerülésének — szerinte — egyetlen eszköze lehet az okok eltüntetése. Hogyan lehet a népet gonoszságoktól a legbiztosabban visszatartani? Teszi fel a kérdést, s arra — máshelyen — kérdéssel felel: mi a gonosz cselekedetek leggyakoribb oka? Az éhség. S ezzel már rá is mutatott a területre, ahol a megoldás eszközeit keresni kell.

Ilyen s hasonló fölfedezéseknek is gazdag gyűjteménye e munka. De nem lehet célunk, sem helyünk arra, hogy ez előljáró sorokban a tessediki szociográfia minden adatára rámutassunk. Csak néhány jellemző vonással óhajtottuk megállapítani annak irodalmi értékét. A kutatóra nem lesznek érdektelenek azon adatai sem, melyek megjelölik, hogy egy-egy cikke, tudományos értekezése mely folyóiratban jelent meg.

De meglepő lesz az az analógia is, amelyet Markovitz Mátyás szarvasi evangélikus papnak, Tessedik egyik elődjének (1734—1762) és Tessediknek falurendezési tervei, munkássága között lehet megállapítani. Az tűnik ki, hogy Tessediknek szarvasi nagyszabású reform-munkálkodásában elődje volt, ki ösztönző hatással lehetett rá, kinek falurendezési szabályzata alap gondolatai, a község népe fölött gyakorolt diktátori hatalma, jelleme, természete igen emlékeztetnek a tessediki munka alap gondolataira és a munkás jellemére egyaránt. Rokoni kapocs is fűzte őket egymáshoz: Tessedik első felesége Markovitz Teréz, Markovitz Mátyás leánya volt. És még egy kapocs. Olyan, mely feleletre készített bennünket a Szarvasi Nevezetességek olvasóinak egy minden bizonnyal fölvetett kérdésére.

Markovitz Mátyás az 1722-ben alapított Szarvasnak első krónikása volt, kinek latinul írott krónikája az 1897. év táján a szarvasi evangélikus egyházközség levéltárából nyomtalanul elveszett. Egyes részeit Haan Lajos közölte Békés vármegye hajdana c. művében, s négy oldalnyit szószerint közöl abból Tessedik. Ez a Markovitz-féle krónika Szarvas történetíróinak valóságos Gesta Hungarorum volt, közvetlenül vagy közvetve ebből merítették anyaguk egy részét Hellebranth, Haan, Zsilinszky és e sorok írója, Szarvas történetéről írott munkájukban, és ez szolgált főforrásul Tessedik Sámuelnek most közrebocsátott krónikája régibb időket tárgyaló részeinek megírásánál.

Tessedik a Szarvasi Nevezetességeket végleges alakjában az 1805. évben készítette el, de még az 1820. évben is tett hozzá egy-két megjegyzést. Az egész krónika éveken keresztül folytatott napló-följegyzések eredménye, s abban az egyszerű formájában, amint azt magyar nyelvre átültetve kiadjuk, nem létezik. A munka teljes, hosszú címét ott találjuk abban a címjegyzékben, melyet Tessediknek egy buzgó kortársa készített az ő 135 általa ismert munkájáról. (Tessedik maga 144 munkájáról tesz említést. E munkák legnagyobb-

része elkallódott a szerző halála utáni években, köztük ez is.) Végleg elveszettnek tartotta 1872-ben Zsilinszky Mihály, s megírta, hogy e rendkívül becsesnek ígérkező munka felkutatása iránt végzett minden fáradozása eredménytelen volt. Mintegy harminc évvel ezelőtt akadt rá annak javarésze J e s z e n s z k y F r i g y e s községi jegyző Szarvas község levéltárában. A munka Tessedik adatai szerint eredetileg a többiekkel együtt a szarvasi evangélikus egyházközség tulajdona volt. A politikai község levéltárába való vándorlásának megértéséhez tudnunk kell, hogy a XVIII. században Szarvas politikai községe és a szarvasi evangélikus egyházközség egy és ugyanazon községet jelentettek. A XVIII. század vége felé kezdődött a két intézmény különválása, s amint az fokozatosan teljessé lett, az egyházközség vezetői elfelejtettek arról gondoskodni, hogy a tessediki munkákat szerzőjük intencióinak megfelelően az elkülönített egyházközség levéltárában helyezték el. Így került az a községi levéltárba, csonkán és szétszóródottan. A kézirat főrésze u. i. h a t, nyolcadrét-alakú füzetből áll 88 oldalon (számozva 89, de az 56. oldalt Tessedik tévesen 57-tel lapszámozta), s az 1790. évnél végződik. Ámde az utolsó füzet alján jelezve van a következő, hetedik füzet, mely többé máig sem került elő. Ezt a hat oktáv füzetből álló 88 oldalas kéziratot kell tekintenünk a munka púrumának, s miért miért nem: ezt szánta a szerző kinyomtatásra, mert a hatodik füzet utolsó lapjának alján olvashatjuk a jegyzést: „Imprimatur Budae, 6 sept. 1805. Madarassi m. p. revisor“. Hogy a krónikának további 1790-en túli részei léteztek, azt nemcsak a mondottak és egyéb benne levő hivatkozások tették bizonyossá, de egy nagycsomó, rendetlen ívrétű kézirat is, j ó r é s z b e n a f e n t i k r ó n i k a-rész impúruma, mely ugyanakkor ugyanonnan került elő, s egészen rendszeretlenül tartalmaz Tessedik kezével írott, részint 1790 előtti, részint azutáni krónika részeket. Mindezen körülmények indokoltá tették a további krónikarészletek után való kutatást, s a szarvasi községi- és a békési evangélikus egyházmegyei levéltárakban, továbbá a szarvasi ev. Vajda Péter Gimnázium könyvtárában sikerült is feltalálnom azokat a krónika-

részleteket, melyek valaha egy iratcsomót képezhettek Tessedik íróasztalán a fentemlítettekkel. E most már három gyűjteményben heverő kéziratokról készítettem ezt a fordítást. A dolog természetéhez tartozott, hogy az 1790-ig terjedő első, a szerző által nyomdára előkészített részt változtatlanul, teljes egészében lefordítsam. Nehezebb volt a dolog a csak impúrumban megmaradt részekkel. Ezek legnagyobb része a szarvasi községi levéltárból, a kisebb rész a békési ev. egyházmegyei levéltárból (XX. 5. jelzet alatt, tévesen a „Tessedik pere a szarvasi ev. egyházzal“ c. iratcsomó között), továbbá a szarvasi gimnázium könyvtárában egy ívrétű kézirat-kollektaneájából (XXX. 17. F.), végül egy mindössze egyoldalas statisztika egy egykor Tessedik tulajdonát képező s az Ő bejegyzéseit tartalmazó nyomtatott könyvből került elő. E többfelől kihalászott impúrumtöredékekből olyan egységes munkát kellett volna összeállítanom, mely az 1790-ig terjedő résznek szellemét és eljárását kövesse, ami, tekintettel annak tessediki bölcselkedő irányára, lehetetlen volt. Ezért azon eljárás látszott leghelyesebbnek, hogy azokat az adatokat, melyek ezen impúrumokban csak egyszer fordulnak elő, teljes egészükben, a többhelyt is előfordulókat pedig lehetőleg bővebbik alakjukban vegyem fel, mellőzve egy női kéz, minden valószínűség szerint Tessedikné Lissóvinny Karolin bejegyzéseit. Ez magyarázza meg a krónika 1790 előtti és utáni részei közötti különbségeket; az előbbi átdolgozott, kicsiszolt és elmélkedő részekben bővelkedő előadást az 1790. év után száraz, statisztikaszzerű felsorolás váltja fel.

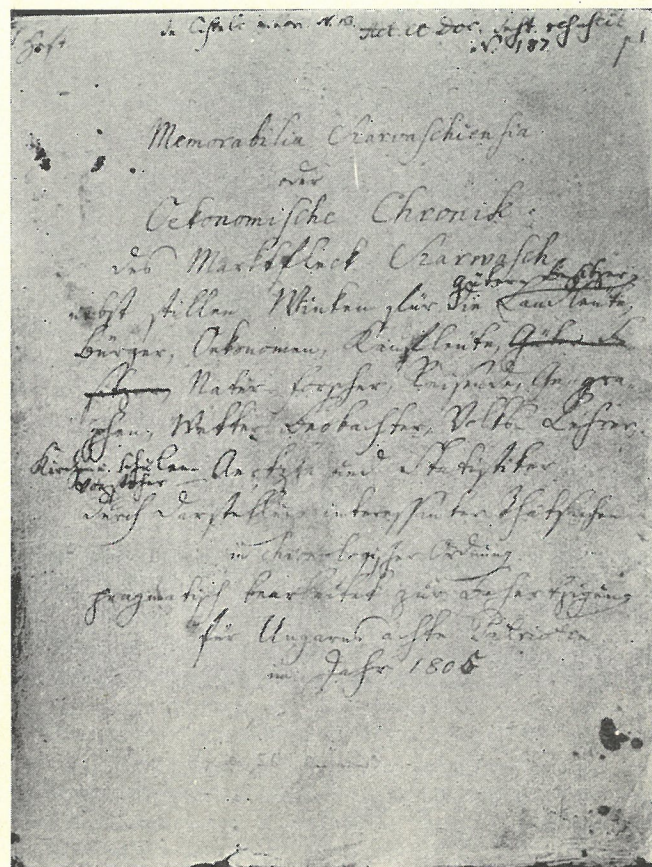
A fordításban, tekintettel a kis munka forrásműjellegére, hűségre törekedtem. A jegyzetek készítésénél ketős szempont vezetett. Egyik a forrásmű-jelleg; ezért közlöm pl. az egyes gazdasági növényeknek a kéziratban szereplő német nevét. A másik szempont egy szélesebb olvasóközönségre való számítás: keltsük életre e munkája publikálásával is annak szellemét, aki, amíg élt, ennek a széle-

sebb rétegnek érdekeiért verejtékezett, azt igyekezett
oktatni szavával, példaadásával és írásaival*

Szarvason, 1937 szeptember 2-án.

Nádor Jenő dr.

* A Tessedik-féle *Projectum pro Decano*, a *Nur zwölf Paragraphen* c. tanügyi javaslatok — és a *Hajnóczy*-levelek közlésével még teljesebbé akartuk tenni azt az átfogó műveltség-koncepciót, mely Tessediket, mint a XVII. század korszellemének misszionáriusát anynyira jellemzi.

A Szarvasi nevezetességek kéziratának címlapja

SZARVASI NEVEZETESSÉGEK,

AZAZ SZARVAS MEZŐVÁROS GAZDASÁGI KRÓNIKAJA, SZERÉNY TANÁCSOKKAL FÖLDMÍVESEK, BIRTOKOSOK, POLGÁROK, GAZDÁK, KERESKEDŐK, TERMÉSZETBÚVÁROK, UTAZÓK, GEOGRAFUSOK, METEOROLÓGUSOK, NÉPTANÍTÓK, EGYHÁZI- ÉS ISKOLAI-ELŐLJÁRÓK, ORVOSOK ÉS STATISZTIKUSOK SZÁMÁRA, ÉRDEKES ESETEKNEK IDŐRENDEN VALÓ ELŐADÁSÁVAL, OKNYOMOZÓLAG DOLGOZVA FEL AZ 1805. ÉVBEN MAGYARORSZÁG IGAZ HAZAFIAI RÉSZÉRE

E gazdasági krónika tervezésénél tekintettel kell lenni:

I. A kor ízlésére, a népi és nemzeti jellemre, a nemzeti erényekre, hibákra, a nemzeti büszkeségre.

II. A magyar iparra s ennek termékeire, arra, hogy azok termelése mikor kezdődött, hogy gyorsan avagy lassan emelkedett, vagy hanyatlott-e az. Az emelkedés vagy hanyatlás okaira. A termékek nemességére, kelendőségére, árára, azok kivitelére, a kivitel akadályaira, teljes lehanyatlására.

III. Templomokra és iskolákra, a tanítás módszerére, a tantárgyakra, a nevelésre, a tanítók és tanulók jutalmazására.

IV. Mindenféle állású kiváló emberekre, kiknek érdemei közismertek, vagy ismeretlenek, s kik valami jót és dicséretet cselekedtek, vagy valami közhasznú intézményt alapítottak, különösen minden rendű és rangú, köz- és magánszolgálatban álló érett, értelmes és lelkiismeretes emberek tanulságos példaadásaira.

V. Községi-, egyházi-, iskolai-, tűzrendészeti-, malom-

ipari-, szegény és árvaügyi-intézményekre, árvapénztárakra és azok vagyonára, arra, hogy ki és hogyan igazgatja, ki és mikor szokta felülvizsgálni azokat, hogy milyen hibákat találtak ott, végül hogy mire fordították a vagyont.

VI. Iskolai és egyházi adósságokra, arra, hogy mikor és mi okból csinálták azokat.

VII. Régi, elejtett és új élelmezési ágakra és forrásokra, arra, hogy mi okozta a régiek megszüntetését és ki indította meg az újakat.

VIII. A népesség szaporodására és fogyására, és arra, hogy milyen eszközzel akadályozták, illetve mozdították azt elő. A népességet aggasztó betegségekre, ártalmas visszaélésekre, rendellenességekre, járványokra, himlőre, pestisre, skarlátra, pokolvarra, nemibajokra (népiesen süly-nek nevezik), arra, hogy mikor s milyen okok folytán kezdtek ezek elterjedni, hogy meddig tartottak, hogyan fojthatók el, azaz milyen intelmekkel lehet és kell azokat elfojtani.

IX. A falusiak életmódjában, a gazdaságban, továbbá a nevelés körül tapasztalható ártalmas rendellenességekre.

X. Még be nem vezetett új, kipróbált gazdasági eljárásokra, melyek igen könnyen bevezethetők és meghonosíthatók.

XI. Paraszt-királyokra, azaz a nép között található nagyhangú alakokra (félművelt, ravasz tökfilkókra), kik gyakran egy egész közösséget el tudnak ámítani, tévútra tudnak vezetni és mesterileg értenek ahhoz, hogy a maguk önző céljaival, szándékaival, az ő ostobaságukkal szembenálló bármily jó és hasznos intézményt megbuktassanak, csak hogy magánérdekeiket biztosítsák. Huic hominum generi impune licet peccare.¹

XII. A koldus-ügyre, a tűzkárosultakra, a koldusdiákokra, újévi szerencsét-kívánókra, névnap muzsikusokra.

XIII. Gonosztevőkre, azok célszerű vagy célszerűtlen büntetéseire.

XIV. Árvizekre, tűzvészekre, zivatarokra, villámcsapá-

¹ Az ily fajta embereknek büntetlenül szabad bűnözni.

sokra, aszályra (szűk esztendőkre) és más ú. n. országos csapásokra, azok szomorú következményeire, e következmények elhárítására való hatásos eszközre, arra, hogy miképen lehet a földműves-osztálynak ilyen csapások-okozta sebeit vagy egészen begyógyítani, vagy legalább a lehető legjobban enyhíteni.

XV. Lupusra,² dőzsölésre, az egészségre káros, örült táncokra, éjszakai kicsapongásokra, a köz szempontjából káros visszaélésekre, azok megszüntetésére, újra való elterjedésére, arra, hogy ki szüntetett meg, s ki terjesztett el ismét ilyeneket.

XVI. Hasznos népjátékokra, mulatságokra.

XVII. Falu-rendezésre, mező-szabályozásra, rendőrségi rendeletekre.

XVIII. A cselédségre, cseléd-ügyre, napszámosokra, fuvarosokra, különböző években volt fuvardíjakra.

XIX. Közhasznú intézményekre, azok maradandóságára és következményeire, jó és rossz kihatásaira.

XX. Kegyes alapítványokra, hagyatékokra, végrendeletekre.

XXI. Malmokra, gátakra, hidakra, országútakra, vendéglőkre, azok hiányára, fogyatékoságaira, arra, hogy ezek hogyan orvosolhatók; előnyeikre.

XXII. Az erkölcsök romlására vagy javulására, arra, hogy mi van azokra a legnagyobb hatással.

XXIII. Az igazságszolgáltatásra, arra, hogy miképen vegyünk elejét hatásos eszközzel a rossznak, s mozdítsuk elő a jót.

XXIV. Technikai kultúrára, már folytatott és olyan mesterségekre, melyek még szükségesek volnának. Arra, hogy melyek virágozhatnak a legjobban.

XXV. A mindennapi életre, kényelemre és szórakozásra, szükséges dolgok árának emelkedésére.

XXVI. A szántóföld, a rétek, a kertek és szőlőművelés virágzására, a gyümölcsstermelésre, a fatenyésztésre, a méhé-

² Bórbaj.

szetre. Arra, hogy ki üz ilyet a legnagyobb sikerrel.

XXVII. Az új, javított gazdálkodás legeredetibb termékeire, a lóhere és bükköny³ termelésére, a tehenek jobb gondozására és felhasználására, a helyesebb lótenyésztésre, selyemtenyésztésre, kézművességre, gyárakra, ezek akadályaira és hiányaira, felvirágoztatásukat szolgáló hatásos eszközökre.

XXVIII. Az épületekre, azok gyorsan emelkedő, rendkívül magas árára és ezen emelkedés okaira.

XXIX. A gabona tárolására, raktárakra, készletek félretévesére, búzavermekre.

XXX. Állattenyésztésre, kivált a ló- és juhtenyésztésre, ezek hiányaira és a segítő-eszközökre.

XXXI. Az állatokkal gyermekek, szolgák, pásztorok és mézsárosok részéről való kegyetlen bánásmódra, ami előgyakorlata az emeberekkel való kegyetlenkedésnek.

XXXI. A természetben, a levegőben és az időjárásban előforduló ritka, rendkívüli esetekre, azok jó és rossz következményeire.

Megjegyzés. A zsidó nép krónikája máig is ott áll a kereszténynek bibliájában, és még mindig találunk abban reánk nézve tanulságos tárgyakat, jóllehet évezredek előtt történt dolgok azok. Vajjon nem sokkal több tanulságra akadhatunk akkor napjaink történetében? Nos, lapozgassunk a *mi* korunk krónikájában!

A régi Szarvas város és vár XVI. és XVII. századbeli krónikája

Különböző, részint magánkönyvtárakban, részint a pesti gróf Széchenyi-féle országos magyar könyvtárban található régi világleírásokban gyakran találunk említést már a XVI. század elején és közepén, méginkább azonban a XVII. század utolsó évtizedeiben, Szarvas régi városáról és váráról,

³ Wiken

ezen adatokból határozottan megállapítható, hogy már az 1500. év táján, vagy valamivel később Szolnok és Gyula között Szarvasnak újonnan épült nagy városa állott.

1561. Ezen évben a mai szarvasi Détse-pusztán már iskola⁴ volt, s ahhoz ez évben rektorul Bellényi Tamást hívták meg Wittembergből, Németországból. Lásd Szegedi István „Theol. sincere“ (Basel, 1585.) c. könyve bevezetését, Scariza: Szt. István élete, a 7. és köv. lapokon.⁵

1595. A császáriak megostromolták ezen évben Szarvas várát és városát, s Miksa főherceg okt. 23-án elfoglalta. Lásd Krekevitz György híres „Beschreibung des Königreichs Hungarn“ c. munkájában (Frankfurt u. Nürnberg, 1686) a 717–718. lapokon.

1685. Szarvas határvárost és várát ismét elragadták a törököktől; öt ezredből, ú. m. Gondola és Fürstenberg lovas-, Kastelli dragonyos-, továbbá Manssfeld és egy meg nem nevezett gyalog-ezredből álló helyőrség jött ide. Lásd a magyar–török krónika érdekes előadását Loschge (Lénárt) munkájában (Nürnberg, 1686) a 160., 172., 195. és a 262. lapokon.

Mindezen említett, de egyéb írók is, Szarvas város gazdasági viszonyairól csak annyit mondanak, hogy a hely fontos és mindennel ellátott volt, egyébként az világlik ki e leírásokból, hogy a várost és a várát a gyakori ostromok alatt rommá lőtték és hogy a XVII. század végétől fogva pusztán és elhagyatva állott az.

Szomorú a visszpillantás ezen két évszázadra, melyekről joggal mondhatni azt, amit Plinius ír világtörténetében: „Mira humani ingenii peste, sanguinem et caedes condere annalibus juvat, ut scelera hominum! Noscantur mundi ipsius ignaris!“⁶

És mégis visszakívánjuk a régi időket? Bizony, sokszor

⁴ Hauptschule, az akkori norma szerint szervezett elemi iskola.

⁵ Sz. Kis István Theologiae sincerae. Loci communes... Scari-cza, Vita Szegedini.

⁶ Az emberi szellem csodálatos betegsége, hogy jól esik, ha évkönyvekben megörökíthetjük a vérontást, a gyilkolást, hogy a világ folyását nem ismerők is megismerjék az emberi vétkeket.

nem tudjuk, mit kívánunk vissza! A mult számunkra csak háborús pusztításokat, romokat, csak harci emlékeket hagyott, eseményei romlást, nyomorúságot okoztak az országban, s a föld népét elűzték jószágaikból. Hadd fordítom el szemeimet e szomorú színpadtól s oda, ahol valaha barbárok gyászos jeleneteket vittek véghez, az igazi emberszeretetnek, a türelemnek, a polgári erényeknek, a szorgalomnak tanulságos példáit állítom. Ezek a XVIII. században nemzetekre és országokra áldást hoztak.

Szarvas mezőváros XVIII. századbeli krónikája

Szarvas Békés vármegyének egyik nagy mezővárosa. Amikor a boldogult Harruckern György báró a békés vármegyei sivár, pusztai birtokokat 1716-ban megkapta, Szarvas szomorú romjaiban hevert. Csak egy örmény szállás,⁷ egy törökfürdő, csak beomlott sáncok és futóárkok voltak rémítő emlékei a valaha itt állott városnak és várnak.

1722. Ezen évben Szarvast evangélikus vallású, többnyire tót telepesekkel népesítették be. A telepítési egyezményt Markovitz Mátyásnak Szarvas mezővárosáról írott följegyzéseiben⁸ a 13. és 14. lapokon találjuk. Miután a város 1685 óta teljes harminchét éven át romokban hevert, 1721-ben megjött az első települő, ez *Valentik* (az előtt *Odeitsok*) *Pál* volt, kit régebbi lakóhelyéről *Osztroluczkinak* neveztek. Meghalt 175 (?)-ben. Az első bíró *Kugyela János* volt, 1739-ben halt meg.

Az 1722. évben kapta Szarvas, mint mezőváros, a maga kiváltságait. Ezeket *Hrdina* lelkész magával vitte. Őt u. i. hivatalból elmozdították, gyermekeit kenyerüktől fosztva ezzel meg, feleségét pedig boszorkányság vádjával illetván a Kőrösbe akarták dobni, hogy meggyőződjenek arról, vajjon

⁷ „Armenischer Szálásch.“

⁸ E följegyzések az 1897. év táján a szarvasi ev. egyházközség levéltárából elvesztek. Egyes részüket közli Haas: Békés vmegye hajdana c. munkájában s Tessedik a munkájában szószerint négy oldalt.

mint boszorkány fent úszik-e a vízen, avagy mint nem boszorkány⁹ elmerül — O tempora! O mores!

1729. Ekkor kapta Szarvas az engedélyt, hogy második templomát felépítse, miután az első csak hat évig állott fenn.

1734. A tanulósgot még mindig egy régi török fürdőben oktatják, mert a község szegény volt ahhoz, hogy rendes iskolaépületet emeljen.

Ebben az évben még csak két szárazmalom volt Szarvason. Az e fajta malmok valóságos megrontói a legjobb magyar lovaknak, s ha sokáig fennállanak, a magyar lótenyésztés nagyon nehezen fog fellendülni. Lásd a „Magyar Paraszt“¹⁰ 47. és 48. lapjain. Számláljuk meg, hogy hány ilyen malom van az országban és számítsunk minden egyes szárazmalomra évenként *levissimo calculo*, csak tíz leromlott lovat, s csodálkozni fogunk, hogyan tűrik egész nyilvánosan a lovaknak ezen veszedelmét, s közben panaszkodnak a lovak hiánya és drágasága felett, anélkül hogy a bajt orvosolnák. Hallatlan érdemet fog szerezni magának az, aki megtanít arra, hogy a nyomorult malmok helyett álló- és folyóvizeken jobb malmokat építsünk, de úgyhogy ezáltal a vizek kiáradását ne mozdítsuk elő.¹¹ Ezen évben hívták Szarvasra lelkésznek Markovitz Mátyást, ki addig az ifjú Podmanitzky urak informátora volt. E férfiú gazdag érdemeit az 1762. évnél, halála événél fogom ismertetni.

Röviddel karácsony előtt egy este 8 és 9 óra között nagy tüzes golyó jelent meg a látóhatáron. Gyors repülésben haladt nyugatról keletre, Heves vármegye felől Nagyvárad irányában. Tüzes szikrákat szórt, majd oly dörrenéssel, hogy a föld megremegett, szétpattant.

1735. Ebben az évben támadt Szarvas határában a Péro- és Matula-féle lázadás, Szarvas azonban, nemcsak hogy semmi részt nem vett a gonosz dologban, de Markovitz Mátyás-

⁹ „Nicht Hexe.“

¹⁰ A szerző főműve, „Der Landmann“.

¹¹ Itt jórészen olvashatatlan betoldásban a Landerer-kiadásában megjelenő *Pressburger Zeitung* 1808. évfolyama 896. lapjára utal, hol egy „mozgó gépet“ hírdetnek.

nak, nemes gondolkodású papjának buzdítására azzal bizonyította hűségét, hogy a határában a nád és káka közt rejtőző lázadókat felkutatta s a hatóságnak beszállítani igyekezett. Báró Orczy, Halász Péter és Beleznai tábornokokat rendelték ki egy különítménnyel a lázadók ellen; Szarvas fölött vonultak el csapataikkal s Erdőhídnál (talán Erdőhegy) legyőzték azokat. Egyetlen szarvasi lakost sem lehetett rávenni, hogy a lázadókkal együtt érezzen, mert jóságos földesurukkal valamennyien nagyon meg voltak elégedve.

Első megjegyzés. Lázadás megelőzésének legbiztosabb eszköze: *emberséges bánásmód az alárendeltekkel szemben.* Ez a legjobb bizonyítéka annak, hogy javukat akarjuk.

Második megjegyzés. Ha a magyar alattvalónak csak annyi kötelességet kellene teljesíteni, mint amennyit az urbárium előír, akkor helyzete elviselhető lenne és sorsával meg lehetne elégedve, de ha többet követelünk tőle, mint amennyit az ország törvényei szerint tenni köteles, akkor boldogtalan, szegény és nyomorult ő, s akkor igyekezni fog magát minden lehető mesterkedéssel kárpótolni. A magyar törvények elég jogot biztosítanak a földesuraknak jobbágyaikkal szemben, azok elég méltányosak, csak nem kell a törvényben előírtaknál többet követelni. Sok földesúr azonban nem is tudja, hogy hogyan bánnak az ő jobbágyaival, a rosszat fel sem tudja tenni. Az ilyenek annyiban hibásak, mert jogaik gyakorlását úgy bízzák másokra, hogy az illetőkre ők maguk nem ügyelnek fel, s tőlük nem kérik számon szigorúan cselekedeteiket. Bizony ez a hiba nem csekély!

Harmadik megjegyzés. Remélhetőleg a legközelebbi országgyűlésen érett megfontolás tárgyává teszik, mert ennek már legfőbb ideje, hogy a mostani, 1805. év körüli időknek és a helyi viszonyoknak megfelelően nem kellene-e az urbárium némely pontjait pontosabban megszüvegezni, a birtosok, azok jobbágyai és a köz javára módosítani.

Ezen 1735. évben a szülöttek száma 88, az elhaltaké az 1750. évig nem található. Házasságot kötött 12 pár.

1736. Péron, Matulán és Vértesin, e három föllázadón a halálos ítéletet Budán végrehajtották; fölnégyelték őket, s el-

rettentő például beszózott test-darabjaikat különböző helységekben akasztófára függesztették.

A szülöttek száma 97 volt. Házasságot kötött 15 pár.

1737. Egy görbeorrú gyermek született Szarvason, kinek szemei mindig, még halála után is nyitva voltak. Szájával úgy bégetett, mint egy bárány, kettős homloka volt, a homlok egyik része vörös, mint a sült hús, s kissé előre állt. Testének többi része elég szép és szabályos volt.

A szülöttek száma 81 volt. Házasságot kötött 20 pár.

1738. Augusztus 8-án oly heves orkán tombolt, mely nemcsak hogy a fél templomtetőt leszakította, de sok házat is erősen megrongált, sőt az elkésett *tized* miatt a mezőn maradt termést úgy szétszórta és tönkretette, hogy sok lakos a maga évi termésének jelentékeny részét elveszítette. Ki volt az oka?

Decemberben a második adventi vasárnap előtti szombaton este 6 és 7 óra között erős égiháború dühöngött.

A szülöttek száma 101 volt.

1739. Az ezen évben dühöngő pestis megfertőzte ugyan Szarvast, azonban a legfelsőbb rendeletek pontos betartása, megfelelő oktatások, s a község érdemes papjának jól megalapozott tanácsai, az előljárók hathatós intézkedései, továbbá mindennek a helyi viszonyokhoz és szükségletekhez igazodó pontos betartása (maga Kovács János, az akkori bíró kénytelen volt egyideig a vesztegzárt betartani) által hamarosan elfojtották a bajt, úgyhogy az mindössze 15 embert ragadott el. *Azokban nemcsak imákat mondtak a pestis ellen, de a pestis-rendeleteket betartották,* úgyhogy csakis e három megnevezett, erőteljesen működő eszköz böles egybekapcsolásával tudták a nagyobb veszedelmet elkerülni. Oh ember! Ismerd meg, mire vagy képes, Sanabilibus aegrotamus malis, nosque in rectum genitos, natura, si sanari velimus, adjuvat. Seneca.¹²

¹² Gyógyítható betegségekből szenvedünk s maga a természet megsegít bennünket, kik tökéletességre születtünk, ha a gyógyulást igazán akarjuk.

Megjegyzés az 1739. évhez. Gyönyörű bizonyíték arra, hogy mi mindent tehet egyháznak gyermekeivel egy pap, ha világos feje, nemes jelleme van, s hívei szeretetét és bizalmát élvezheti. Képes őket a magas rendeletek betartására buzdítani, kedvet tud önteni beléjük arra, hogy a földesúrnak kijáró kötelességeket híven teljesítsék, s általában vezetni tudja őket mindazon eszközök felhasználásában, melyek az ő egyéni boldogulásukat s egyben a közjót mozdítják elő. Amde megteheti-e mindezt a népnek oly oktatója, kit hívei szeretetétől fufanggal vagy erőszakkal megfosztottak?

A szülöttek száma ezen évben 101 volt. Házasságot kötött 24 pár.

1740. Az első két faliórát hozták Szarvasra. Vajjon ma mennyi ilyen lehet? És mégis, Gyulát kivéve egyetlen ügyes órás sincs még a megyében.

A vízkereszt utáni negyedik vasárnapot megelőző szombaton virradatkor olyan fényesség mutatkozott az égen, mintha világos nappal lett volna, de hamarosan ismét eltűnt. Igaza lehet Deluc J.-nak,¹³ ahogyan ő állítja; az összes időjárásbeli tünetmények láthatatlan kötelékben függenek össze, s a fénynek nagy része van ezen kötelékben. Az effajta tünetmények esetei és befolyása fényt deríthetnek e láthatatlan összefüggésekre.

A tél csikorgó hideggel köszöntött be, s május elsejéig tartott, úgyhogy sok ezer állat megfagyott s a Körösben a halak elpusztultak. És e hidegre oly erőteljes áradás következett, hogy megfosztotta az embereket kenyerüktől, az állatokat takarmányuktól, az utazók számára pedig lehetetlenné tette a közlekedést. Amde az 1794—95. évi kemény tél megfigyelőinek a tapasztalata azt bizonyította, hogy nem annyira a hideg, mint inkább az istállók gyatra állapota s az állatok helytelen kezelése volt a hiba a megfagyásoknál. Az áradásokkal szemben a folyók és patakok kikotrása, csatornák, szabályozó vízelvezetők és gátak készítése által lehetne segíteni.

¹³ Deluc Jean André, francia fizikus és meteorológus (1727—1817).

Sed non hic una sufficit manus, non una voluntas.¹⁴ És az 1804. évben a folyók és patakok Bihar meg Arad vármegyében még mindig ezer meg ezer fával vannak valósággal eltorlaszolva. Nem ez is egyik oka-e az évről-évre megismétlődő áradásoknak?

Ezen évben két harangot hoztak Budáról, a nagyobbik ára 145 frt., a kisebbiké 34 frt. 18 garas volt.

A szülöttek száma 77, a házasságra lépőké 22 pár.

1741. Egy 124 éves asszonyt temettek. S ez a vidék egészségtelen volna? Sokan nagy kort érnek itt meg s akik mértéktelenen élnek, tagjaik megcsontosodása következtében hálnak el, anélkül hogy betegek lettek volna.¹⁵ Mások orvosi segítség nélkül a legnagyobb betegségeket állják ki, és azután sokkal egészségesebbek lesznek, mint azelőtt. Ebben az időben ezen a vidéken még sem orvos, sem gyógyszerár nem volt. Csak a lelkészek és lelkésznék tartottak otthon kis házi, ingyenes gyógyszerárakat. Harangokra, orgonákra inkább gondoltak, mint egészségügyi intézményekre. De hogyan is gondolhattak volna orvosokra akkor, mikor még az egész országban is kevés volt azokból, s egyáltalán az egész orvosi tudomány nagyon gyenge lábon állott? Ma vannak orvosok, de kevésre értékelik őket — legalább semmiféle effektív intézkedést nem tettek avégett, hogy több jó orvos jusson a vidékre is, és azoknak becsületes megélhetést biztosítsanak.

Megjegyzés. Mivel ezen íratban gyakran előfordul az „effektív intézkedés” — kifejezés, egyszersmindenkorra meg kell magyaráznom, hogy ezen kifejezés alatt oly célszerű, a körülményekhez és szükségletekhez mért intézkedések, illetve intézmények értendők, melyek által a kitűzött cél biztosan elérhető. Ilyen intézkedések megtétele a fődolog minden vonalon, mert ezek nélkül — az olvasó gondolja oda magában azt, amit e gondolatjelek jelentenek. Olvasd a második oldalon a címlapot!

A szülöttek száma 70 (?) volt. Házasságot kötött 12 pár.

¹⁴ De itt nem elegendő *egy* kéz, sem egynek az akarása.

¹⁵ Verknöcherung ihrer Glieder.

1742. Az időjárás a mezei terményekre és a szőlőre nézve egyaránt igen kedvezőtlen volt. Nagyon nyirkos ősz után hó nélküli tél következett, majd szerfölött száraz tavasz. A mezei termények, különösen a tavaszi vetések nagyon megszenvedtek emiatt; a szőlőskertek sok, de rendkívül komisz bort adtak.

A szülöttek száma 93 volt. Házasságot kötött 37 pár.

1743.¹⁶ Ezen évben hozták Szarvasra az első orgonát. 150 tallérba került.

1744. A nagyságos földesuraság készpénzfizetés ellenében elengedte jobbágyainak a tizedet (kilencedet) s ezáltal azok és a saját jólétét alapozta meg, sok bosszúságot, lopást, kárt (lásd az 1738. évnél), panaszt, pörlekedést kerülve el. A legigazibb szeretet művét végezte ezáltal, s biztosította magának jobbágyai szeretetét; a szorgalom áldásait hintette el ott, hol valaha szitkozódás és dologtalanság uralkodott. (Effektív intézmény.) A népesség szemmel láthatólag gyarapodott, az inség eltűnt, s a jólét oly gyorsan emelkedett, hogy a történet kevés ahhoz hasonló példát tud felmutatni.

E nemesen gondolkodó földesúr más földesúri hasznoknak készpénzre váltását is megengedte jobbágyainak. Lásd a „Landmann in Ungarn“ 93. és következő lapjait.

A természetben lerovandó tized azon főakadályok egyike, melyek miatt a magyar paraszt számára a gazdaság egészen idegen marad, mert általa az arra fordított munkának csak terhét érzi, s az csökkenti szorgalmát. Ha a munkát pénzre váltjuk, akkor a földesúr az én tiszta hasznomnak nem tizedet fogja kapni, hanem tizedet húz egész tőkémről, gyakran egész tiszta hasznomat kapja.

1745. 510 forintért nagy harangot vettek, hadd hirdesse az még a mezőkön lakó munkásoknak is a szent ünnepeket és vasárnapokat, és serkentsen Isten dicséretére és a jóságos földesúrért mondandó imára! Csak elképzelni lehet, de leírni nem, azt a készséges alázatosságot és szeretetet, mellyel ezek az emberek jóságos földesuruk iránt viseltetnek. Né-

¹⁶ Az ezévi bejegyzés a kéziratnak csakis egy impurumában van.

hány kirívó eset igazolhatja ezt. Csak kettőt fogok elmondani.

Markovitz Mátyás Szarvas város nevezetességeiről írott munkájában beszéli el többi között Kovács János bíróról (1739-ben): „Egyszer a bíró, egy tanult, három nyelven beszélő, befolyásos, egyszerű ember engedélyt kapott arra, hogy Hlivár János nevű helyettesével együtt földesuruk bécsi szobájába léphessen. Egy hosszúkás előcsarnokon s más közbeeső termeken keresztül a földesúr szemeláttára földön csúszva alázas tisztelettel közeledtek hozzá. Amint a földesúr, kinek Bécsben soha még ilyen látványban része nem volt, megpillantotta a tárt ajtókon át csúszva közeledőket, rettentően lehordta őket furcsa magaviseletükért, haragos tekintettel magyarázva nekik, hogy ő nem Isten, akit imádni kell.“

Egyszer meg, amikor szarvasi jobbágyai Bécsből érkező földesuruknak néhány állomásra elébe mentek, történt, hogy Kmety Mátyás fia, egy 16 éves fiatal legény, lováról leesve, a kengyelben megakadt, a ló halálra hurcolta s a szerencsétlenség színhelyén eltemették. Midőn Harruckern meghallotta a szomorú esetet, nagy részvéttel volt, s megajándékozta az apát; azonban könnyekig meghatotta, amikor meghallotta annak a maga vigasztalására tett nyilatkozatát. Fáj neki ugyan, mondotta az apa, ez a szerencsétlenség, azonban megnyugtatta az a tudat, hogy fia nagyságos földesura szolgálataiban áldozta fel ifjú életét. Micsoda vigasz!¹⁷

A nagyságos földesúr újabb bizonyítékát adta jobbágyai iránt való szeretetének, amikor a két *décsei* és a *kondorosi* félbirtokot igen olcsón (lásd az 1760. évnél) átengedte nekik használatra, hogy jólétüket ezáltal is emelje (effektív-intézmény).

A szülöttek száma 166 volt. Házasságot kötött 37 pár.

1746. Az első torony épül, csak fából ugyan, mert téglából építeni nem engedték, mégis messziről fel lehetett ismerni s a környék más tornyaitól meg lehetett különböztetni. Az

¹⁷ E két szó későbbi bejegyzés.

újonnan épült toronyban betiltották a zivatar ellen való harangozást.

A temetőt a templom mellől átteszik az emberi lakásoktól távolabb eső helyre, nehogy a holtak még haláluk után is ártsanak az élőknek. Így lehet s így is kell okos előjáróknak a közjón munkálni, mielőtt még azt országosan rendelné el a felsőbbség. Könnyebb akkor engedelmeskedni, ha már előbb önként, meggyőződésből megtettük azt.

A nyár rendkívül száraz volt: április 10-től június 5-ig nem esett; ez szénában nagy hiányt eredményezett, a nyári és őszi termékek pedig alig adtak vetőmagot. November 12-én földrengést éreztek, de ennek semmi következménye nem lett.

1747. Markovitz Mátyás helybeli lelkész megkezdi hívei látogatását; e kezdeményezést nagyon zokon vették tőle s ez az emberek különböző osztályainál bosszankodást váltott ki. A derék férfiú látta, hogy nem érheti el a kitűzött nemes célt, és mert senki nem támogatta, felhagyott jószándékú munkájával. Így fojtanak el csirájában sok jót, mert — nemtelen lelkek nem képesek meggyőzni arról, hogy a nemes nemesebbül tud gondolkozni és nemesebbül cselekedni, mint ők. Aki maga önérdék nélkül cselekedni képtelen, az más valakinek önérdék nélkül való cselekvését sem tudja elképzelni.

Necesse est, aut imiteris, aut oderis, Seneca.¹⁸

Szigorúan betiltják az éjszakai lármázást és rendzavarást.

Ezen évben néhány család Szarvasról az aradmegyei *Apatelekre*, más néven *Mokrára* vándorolt ki, mert ott van fa, továbbá jobb a víz és jobb a szőlőtermés. Új telepet alapítottak ott, utcájukat Szarvasi utcának nevezték el, de még az 1804. évben nyomorban vannak. Lásd a Landmann in Ungarn 68. és köv. lapjait, továbbá a 178. lapját, hol e körülményekről tüzetesebben nyilatkozom.

Április 12-én a Tisza és a Maros között kegyetlenül zord télutó lépett fel, emberemlékezet óta hallatlan hófuvással.

¹⁸ Így kell, hogy vagy kövessétek a példát, vagy gyűlöljétek.

A szülöttek száma 140 volt. Házasságot kötött 45 pár.

1748. Sáskákat lepték el Szarvast. Sok, részint célszerű, sokszor azonban babonás eszközzel, hosszú idő múlva és nagy költséggel üzték el és pusztították ki azokat. A sok pénzbe kerülő hiába elpuffogatott lőpor helyett a községi pénztárból az iskolásoknak fizetendő néhány krajcár a sáska fontjáért és petéiért, s azok elégetése hamarosan véget vetik majd a bajoknak, ha valamikor ezen éhes hivatlan vendégek ismét megjelennek (effektív-intézmény).

Tekintetes Békés vármegyei rendeletben megengedte a földműveseknek, hogy mezei munkájukat ünnepnapokon is végezhesék azon célból, hogy azok mielőbb befejezhetőek legyenek.

Az urasági intéző parancsára tizenkettő helyett huszonegy esküdtet (viginti quattuor viratus) alkalmaztak, de hivataluk csak egy évig tartott, annak bizonyosságául, hogy amit tizenkét előjáró nem tud elvégezni, azt huszonegy még kevésbé tudja.

A szülöttek száma 165 volt. Házasságot kötött 50 pár.

1749. A szeretett földesúr Szarvason volt, megörvendeztetve jelenlétével kedves jobbágyait. Markovitz Mátyás evangélikus papnál lakott. Sokáig áldott volt emléke a paróchián e vendégnek, ma is az, a gyermekek és unokák előtt! Nyugodjanak csendesesen annak a földesúrnak hamvai, kiről joggal mondhatják: „Áldott a föld, melyen Harruckern uralkodik!” Mi hiánya is lehetett jobbágyainak? Ők bizonyára nem tudják, mit jelentenek e szók: jobbágy és nyomor! Lásd a Magyar Parasztban a 94. laptól a 102-ig.

Dinai György, Skorka György és Pasztorovitz Sámuel nevű három szarvasi lakost, kik előjárójuk a bíró ellen lázongtak, a földesúr példásan megbüntette. Nem szolgálnak rá hasonló büntetésre azok a községi előjárók, kik a népet minden ok nélkül papjuk ellen bujtogatják és zendülésre bátorítgatják? Büntetlenül hagyni azokat, nem annyit jelent-e az, mint elbizakodottá, nagyobb ellenszegülésekre ügyesebbé tenni a parasztot?

A szülöttek száma 167 volt. Házasságra lépett 38 pár.

1750. Markovitz Mátyás lelkész kidolgozta az első egyházi és falusi szabályzatot, azt bevezették, Mihály (napja) utáni vasárnap és a következő vasárnapokon a templomban kihirdették, megmagyarázták, s ezzel a város jólétéhez és virágzásához új alapot raktak le (effektív-intézkedés). E ritka okmány fényes bizonyíték arranézve, mily sok jót tehet híveivel jobb szabályzat bevezetése által egy okos és népének javát akaró lelkész. Mennyi, a közre veszélyes, már erősen gyökeret vert visszaélést szüntethetett volna meg e szabályzat! Az eredmény bizonyította, hogy mily sok, azelőtt nem is álmódott hasznos dolgot lehetett volna a községbe bevezetni, s ott megvalósítani! Azt elismerem, hogy meglátszik e szabályzaton, hogy az a XVIII. század derekán, némi akkoriban még uralkodó felfogások szerint készült, de az is meglátszik, hogy tisztán látó derék ember fogalmazta azt. Hadd álljon itt a vázlata a szabályzatnak, mint a nép egy igazi októjának, egy valódi lelkipásztornak emléke.

Körültekintő gondossággal volt az tekintettel a bábákra, gyermekágyasokra, a gyermekágyasoknál tapasztalt babonákra, különféle eljárásokra, avatásra, keresztelő-lakomákra, vásár- és ünnepnapokon a templomban, továbbá kocsmákban éjjeli mulatozások alkalmával előforduló visszaélésekre, a ruhákban, lakóházakban tapasztalható tisztátalanságra, a lakodalmaknál, lakmározásoknál észlelt rendezavarásokra, gyermeknevelésnél, cselédügynél, betegeknél, gyógyulóknál, gazdálkodásnál előforduló kilengésekre, átkozódásokban, esküdözésekben, iszákosságban és néhány buja táncban nyilvánuló kicsapongásokra, éjszakai fosztókákra, fonókákra, vételnél és eladásnál előforduló lopásra, adósságcsinálásokkal kapcsolatos csalásokra, végrendeletekre, betegekre, haldoklókra, különféle szabálytalanságokra, melyeket temetéseknél, tetszhalottaknál, halotti-toroknál és özvegyek meg árvák eseteiben tapasztalhatni; tekintettel volt ezeken kívül a helyesebb nevelésre, iskolákra, vizsgákra, tehetségvizsgálatra,¹⁹ az

¹⁹ Prüfung der Talente.

ifjúságnak különböző hivatásokra való képzésére, irányítására, az életmódra.

Bizony, egy prédikátor által oly éleslátással, oly bölcs összeállítással már a XVIII. század közepén készített eme szabályzat a legkritikább tünemény volt a magyar politika és egyház egén!

Különösen felötlő e dolgozatban, hogy a mezei munkák idején, a vasárnapokon kívül, hétköznapokon csak egyszer harangoznak a templomban. Számítsuk ki ezen intézkedésnek a mesteremberekre és napszámosokra gyakorolt hasznát. Számítsunk olyan helységre, mint Szarvas, csak 3000 munkást vagy mesterembert, minden egyes munkásra csak 300, a rendelkezéssel a munkának megnyert óráát, minden órára csak 1 krajcár tiszta hasznót, és csodálkozni fogunk az eredményen. Mily bölcsen gondolták ezt ki már az 1750. év táján! Olvaszuk és szívleljük meg, amit Mayer Frigyes, a nagy nemzetgazdász a Gantzer der Landwirtschaft II. kötetében a 215—216. lapokon e tárgyról oly igazán s oly meggyőzően mondott. Mi már több mint félévszázaddal előbbre vagyunk, s mégis mi történik sok szegény faluban? Az emberek minden nap kétszer, sőt háromszor mennek kedves templomukba, és — mégis kenyerük. De nem csoda, hiszen 3—4—5, sőt 600 legjobb munkaórát imádkozással töltöttünk el, és kötelességszerű munka nélkül tettünk tönkre. És ugyan hol parancsolta ezt Isten, vagy Krisztus, vagy egy apostol? Hol kívánta azt értelmes keresztyénektől? És kik azok, akik ezt mégis követelik, és kik azok, akik ezt cselekszik?

Nyugodjatok békében, áldott hamvai a bölcs (Markovitz) lelkésznek! Ezen intézmény (effektív-intézmény) által is hozzájárultál lakóhelyed jólétének megalapozásához, és szorgalmas híveidre új áldást hintettél! A te hited olyan volt, mint az enyém! Tam pozafnánj Znebe possj, kde rute dejlo... koná.

Ezeket a prédikátor urak részére megszívlelésül, mert ők a földnek sava. Krisztus.

Sed virtutem incolumem odimus.

Sublatam ex oculis quaerimus invidi. Horatius.²⁰

A szülöttek száma 171 volt, az elhunytaké 132. Házasságot kötött 49 pár.

1751. A szülöttek száma 181, az elhunytaké 86. Házasságra lépett 45 pár.

1752. Ezen évben a szülöttek száma majdnem megegyezik az elhunytakéval; valóban ritka eset. A halottak alacsony száma a szülöttekével szemben annak bizonyítéka, hogy e vidék alkalmas nagyobb benépesedésre. Akkor is, amikor, mint a következő évben, a himlő dühöngött, az elhunytak száma még mindig nem volt egyenlő a szülöttekével.

1753. A szülöttek száma 183, az elhunytaké 179. Házasságot kötött 38 pár.

1754. 800 ember mindenestül elköltözött Szarvasról Nyíregyházára (Szabolcs vmegyében), s ott a gróf Károlyi-féle birtokon új telepet alapított. Lásd a Landmann in Ungarnban a 178. és köv. lapokon. Szarvas népessége azonban e kiköltözéssel keveset, úgyszólván alig szenvedett, csak a házassulandók száma szállott le erősen, mert épen ilyenek költöztek ki az új telepre.

A szülöttek száma 176, az elhunytaké 81 volt. Házasságot kötött 16 pár.

1755. Megint dühöngött a himlő, s a szülöttek száma mégis meghaladta az elhunytakét: 183 és 179. Házasságra lépett 69 pár.

1756. A szülöttek száma 164, az elhunytaké 98. Házasságot kötött 34 pár.

1757. Szegénység, koldulás, és ezekkel egyidőben a lakodalmaznál, keresztelőknél és halottitoroknál mégis akkora pazarlás uralkodott e vidéken, hogy meg nem állhatom, hogy a háztartásnak erre a járványos betegségére egy ríktó példával rá ne világítsak. Egy közhivatalt viselő, nemes, jó családból származó ember, sok gyermekes családapa, felesége minden lebetegedése előtt (ez évben is) faluról falura vándorolt,

²⁰ De az ép erényt gyűlöljük, ami szemünk elől eltűnt, igyekszünk irígy lélekkel megnyerni.

hogy a küszöbön álló keresztelőhöz összekoldulja a szükségeseket, úgyhogy e koldulás és egyéb azzal kapcsolatos kihágás miatt Bács-vármegyében egy párszor még be is börtönöztek. Ő azonban nem hagyta abba sem a koldulást, sem a keresztelő lakomát, még akkor sem, amikor ezek miatt hivatalából elmozdították, s később oly nyomorba süllyedt, hogy 1767 okt. 12-én nadrágját a szabótól a szegénypénztárból kapott tíz garasért kellett kiváltani, mert nadrág nélkül lévén, nem kelhetett fel az ágyból s még kevésbé mehetett ki a házból. Ebből a végletből nem sokkal később más végletbe estek az emberek; ezt nem a saját, de Péter Lipót nagyherceg, egy bölcs uralkodó szavaival óhajtom elmondani. Az emberek a ruházkodás terén fényűzésbe estek, s az a makacsság, mely a divatból törvényt csinált, mint ragályos betegség terjedt el, s már a falvak hölgyeit is elérte.

Schlettwein H. János Ágost, amikor az Archiv für den Menschen und Bürger III. kötetében Péter Lipótnak a fényűzés korlátozására vonatkozó szép rendeletét megjegyzéseivel kíséri, az 513. oldalon e nevezetes szavakat mondja:

„Az érzékiség és a hiúság, kivált a női nemnél, már a legtöbb országban inséget, nyomort, átkokat váltott ki. Az igaznak és a jónak érzéke szinte napról-napra kivész, mert kivált az u. n. művelt osztályhoz tartozó legtöbb embernek egész lelkét betölti (megmérgezi) az uralomra jutott érzékiség, az elpuhultság, különösen pedig a hivalkodás, az üres pompa — és színház-kórság. Annyira elterjedt már a kérkedés és a bujaság szelleme, hogy *maguknak a papoknak, pedagógusoknak, tanároknak feleségei és leányai százféle csebecsével és tolldísszel, mint valami érzékiségbe süllyedt komédiánsnők és táncosnők járnak-kelnek, ifjúságunk szívébe halálos mérget csepegtetve. Udvarlás, bujálkodás, erkölcsatlenség, henyélés, társaság- és játék-kórság, ezek a veszedelmes velejárai az érzékiségnek és hiúságnak számtalan családban tartják távol a rendnek, munkásságnak, tisztességnek szellemét és a családi jólét áldását. Jobb, nemesebb célok megvalósításához majd mindenütt hiányzik a tőke, mert az emberek, kivált hogy a ruházkodásban való fényűzésüknek*

eleget tegyenek, mindenütt adósságokba verik magukat.“

Csakugyan kell-e hát, hogy okosaknak és művelteknek látszó emberek, sőt a hivatásuknál fogva képzettek is, mindig egyik végtelből a másikba essenek?

A szülöttek száma 190 volt, az elhunytaké 122. Házasságot kötött 50 pár.

Megjegyzés. Egy országra sem oly romlásához a fényűzés mint Magyarországra, mert az ahoz szükséges legtöbb anyagot itt nem termelik, hanem azt drága pénzen külföldről kell behozni. A tétlenségnek és tunyaságnak napjainkban Magyarország fölött uralkodó letargikus szelleme kevés reménnyel kecsegtet arranézve, hogy ez valaha másképp legyen, s hogy az a káros fényűzés, mely jelenleg az összes fizikai és erkölcsi erőket megbénítja, legalább a fényűzési cikkek itthoni előállításával Magyarországot javára hasznosíttassék.

1758. Ezen évben haladta meg először a halottak száma a születéseket, mert a himlőjárvány mintegy 200 gyermeket ragadott el.

1759. Szarvas engedélyt kapott arra, hogy a feldulás óta immár harmadik templomát fölépítse, ez azonban csak 1786. évig állt fenn és 1788-ban összedőlt.^{20a} Akkoriban a protestánsoknak erős anyagból csak kocsmákat volt szabad építeniök, nem templomokat. Milyen jó lenne, ha ebben a krónikában az oly gyakran épített templomok építkezési költségeit is följegyezhetnénk, hogy párhuzamot tudjunk vonni, megállapítani, vajjon az ötven év alatt épült három templom nem került-e több pénzbe, mint a most fenálló erős anyagból épült nagy templom, mely századokig fog eltartani, s a szükséges javítások mellett, ezer, vagy akár még több évig is fennállhat.

A szülöttek száma 244, az elhunytaké 196 volt. Házasságot kötött 78 pár.

^{20/a} Zusammenfällt.

1760. Szarvas mezőváros évi adói a következők voltak:

1. 35 palatinális porta után	2127 frt 38 ² / ₃ kr
2. Szolgák pénztárába	469 frt 39 ² / ₃ kr
3. A Kőrösön való átvitelért	200 „
4. Kocsmák, malmok, halászat, mézsárszékek, uradalmi faszállítás és urasági illeték	1405 „
5. Bánréve negyedrészeért	150 „
6. Káka pusztáért	240 „
7. Nagy-Décse pusztáért	300 „
8. Kis-Décse pusztáért	400 „
9. Nagy-Kondoros feléért	400 „
10. Földesúri tizedért	1170 „
(Előbb a község már 1300 forintot fizetett, de a jó földesúr 130 forintot elengedett ezen összegből.)	
11. 250 boglya urasági széna fejében	354 frt 10 kr
Mindezen adók összege	7316 frt 20 ² / ₃ kr

Megjegyzés. A vásárpénzt a nagyságos földesuraság magának tartotta fenn, és a halásztelki birtok nem lett bérbeadva, hanem a határba bekebelezve.

Azt, hogy ezen év táján Szarvas és környéke milyen képet nyújtott, Markovitz Mátyás röviddel halála előtt versekben leírta, ezeket ezen érdemes férfiú életrajzához csatolta. Világosan láthatja ezekből az ember, mennyi minden megváltozhatik, s valóban meg is változott egy fél évszázad alatt, egy oly sok tekintetben nevezetes hely helyrajzában és viszonyaiban. Ha a költő most, ötvenöt év múltán újra megszemlélné e vidéket, mennyire csodálkozna azon, hogy egynémely, akkor bőségben volt terméknek alighogy a neve ismeretes, s annak nyoma sem található.

Ezen évben teljesen beszüntették a minden tekintetben annyira káros hostiatot (ostyáknak tanulók által karácsony előtt házról-házra való küldözgetése, mikor is a tanítók nevében boldog ünnepeket kívánnak), s a tanítókat e veszteségü-

kért a községi vagy egyházi pénztárból 24 forinttal kárpótolták. Hogy pedig meg tudja az utókor, miért szüntették be ezt a nagy visszaélést, idejegyzem annak részletes okait.

1. Mert a tanulók a téli iskolát decemberben ostyasütés és széthordás miatt 3—4 héten is elmulasztották.

2. Mert sok és nagy rendzavarás történt, mivel az ostyasütők ezen cégér alatt szabadon lophattak és koldulhattak.

3. Mert a fiatalság az éjszakai sütések alkalmával kóborolni, korhelykedni, rendetlenkedni tanult, s erkölcsé és egészsége megromlott.

4. Mert közben sok fát loptak, még többet elégettek a sütésnél.

5. Mert a fiatalság hiú kívánságokkal pénzt keresni, hasznót húzni tanult.

6. Mert a fiatalság hiú kívánságokkal pénzt keresni, hasznót húzni tanult.

6. Mert a fiacsonyi ostyákkal, emberekkel és állatokkal sok babonáskodást űztek.

Persze a visszaélés eltörlése sok rossz érzést váltott ki ifjaknál és öregeknél, szegényeknél és gazdagoknál, mégis amikor látták, hogy minden zúgolódásuk sem viszi többé az ostyákat a házakba és istállókba, szépen belenyugodtak, és a karácsonyi ünnepeket ostya nélkül époly jól, sőt jobban töltötték el, mint addig háromszoros, négyszeres, sőt ötszörös ostyákkal, melyekért ajándékokat kellett adni.

Ebben az évben a városban még csak négy száraz malom, három kocsmá és egy mészárszék volt; ezek, valamint a többi földesúri javak bérbe voltak adva a községnek, ami természetesen a község és az uraság jólétét szemmel láthatóan növelte.

A szülöttek száma 248 volt, az elhunytaké 100. Házasságot kötött 76 pár.

1761. Néhány pajkos és vakmerő iskolásfiú a Blasius-kantáció²¹ alkalmával, kifosztotta derék papjuknak a papi kertben lévő tanulószobáját, összeszaggatták az ott talált képe-

²¹ Blasius János ev. pap (1708—1773) egyházi énekeket írt, németből fordított tót templomi énekei Pozsonyban, 1743-ban jelentek meg. Ld. Wallaszky *Conspectus reipublicae litterariae in Hung.* 299. és 356. l.

ket, térképeket, összezüzták a föld- és éggömböt, s oly pusztítást vittek véghez, mintha ellenség járt volna ott. E kihágást keményen megbüntették, s az eset alkalmat adott a Blasius-kantáció megszüntetésére. Sokszor ily borzasztó kihágásoknak kell előbb az embereket figyelmeztetni, hogy elavult szokások megszüntetését megfontolás tárgyává tegyék.

Nagyon kezd terjedni e vidéken a kukoricatermelés; részletesen kell itt leírni ez új gazdasági ág hasznát, hogy lássuk, mint emelkedik ezáltal is a község jóléte.

1. A vagyonos gazda, kinek sok földje van, s ősszel és tavasszal gyakran nem tudja az egészséget megművelni, oly terményt kap általa, melyet valamivel később kell művelni, mint más nyári terményeket, mert annak a dér ártalmára van.

2. Sokezer szegény ember keresethez s néhány hétig táplálékhoz jut az ásásnál, feltöltésnél, törésnél, hazaszállításnál és fosztásnál, mielőtt még a nagyobb mezei munkák megkezdődnének.

3. A disznók, lovak, ökrök és a baromfiak új és igen tápláló eleséget kapnak.

4. Ha más termények rosszul sikerülnek, a kukoricát nagyon jól lehet használni kenyér-, málé-, polenta-sütésre, kásának, továbbá ló- és ökör részére takarmánynak.

5. A vad-zabtól,²² bogáncstól,²³ repcétől,²⁴ fűgyökerektől²⁵ (taraska) és más gaztól elcsúfított földek a kukoricatermelés által megtisztulnak, termőkké lesznek, mert a szénsav a nagyon magasra növe kukorica árnyékában jól összegyűlik.

6. Az ugarföldek így hasznosítva, s a következő gazdagabb terméshez oly jól elő lesznek készítve, hogy még oly rossz évben is, amikor más földek nem teremnek, ezek jól megművelve kitűnnek, gazdag termés-áldást hoznak, s már is példabeszéd ez a vidéken, hol „áldott“ ugarföldekről beszélnek. Ez sok gazdának hihetetlen és mégis igaz.

7. Hát még ha a kukoricának vasboronával s ekével való

²² „Von wilden Haber.“

²³ Distel.

²⁴ Raps, Hederich.

²⁵ Graswurtzel.

jobb és könnyebb megművelése divattá válna, micsoda óriás lépés lenne az a javított gazdálkodás terén? (effektív intézmény).

8. A kanadai kukoricából való pálinkafőzésről más alkalommal szólok.

A himlő ismét dühöng.

A szülöttek száma 256, az elhunytaké 230. Házasságot kötött 62 pár.

1762. Április 14-én meghalt Markovitz Mátyás, Szarvas város érdemes papja, atyja és tanácsadója. E férfiúnak községe körül szerzett s az utókor számára megörökítendő érdemei a következők:

1. Hivatásában tanúsított hűség; ezt pestises időben s a forrongás nyugtalan évében, sok-sok kellemetlenség és testi gyengélkedés közepette is ugyancsak bebizonyította.

2. A neveléstudományban, földrajzban, történetben és bölcsészetben való kiváló, azon időben szokatlan nagy jártasság; e tudományokat gyermekeivel élete végéig gyakorlatiasan s a legjobb eredménnyel közölte.

3. Rendszeret. 15 ívre terjedő, a maga idejében talán első részletes falu- és egyház-szabályzatot dolgozott ki s amellet a hatósági rendeletekre is odaadó figyelemmel volt. Lásd e szabályzat vázlatát az 1750. évnél.

4. Vendégszeretet; ez akkoriban még szükséges és praktikus dolog volt. Szükséges azért, mert vendéglő akkoriban a községben még nem volt, praktikus, mert még mindenfélét olcsón, sőt a falusi papok sok mindent kegyes adományként, ingyen kaptak a jóltevőktől, olyat is, ami ma drága pénzbe kerül, és mert akkoriban a vendég-urak egyszerű falusi házikosztal is meg voltak elégedve. Még volt értéke a régi közmondásnak: hospitis in mensa vultum non fercula prensa.²⁶ Mindez erősen megváltozott a XIX. században. Lásd a termények árait az 1767., 1804. és 1808. évben.

²⁶ Nem a falatok finomsága, de a vendéglátó gazda szívélyessége fontos az asztalnál.

5. Vallásra, rangra és nemzetiségre való tekintetnélküli felebaráti szeretet.

Joggal mondhatjuk e férfiúról azt, amit *Delille abbé a Mezei emberben* oly szépen, erőteljesen ír a falusi papról:²⁷

*Látjátok e szerény, e jámbor paplakot?
Istennek szolgája él ott, ki hivatott
Egybegyültek imáját juttatni az éghez,
Ki az Egek kincstárát is megnyitni képes.
Ki segít a bajban, megszenteli a nászt,
Megáldja hajlékod, áldja az aratást,
Hirdeti az erényt és bölcsödtől végig
Vezet az életen, elkisér a sirig.
Bölcs tanácsaival, jósággal és ésszel
Másik gondviselés, az, amivel ér fel.
Áldja őt a szegény, becsüli a gazdag
S asztalánál gyakran régi ellenségek
Összeölekeznek, összebarátkoznak.*

Kérdés: Ti a városok lelkipásztorai! Az ország néptanítói! Vagytok-e nagy számmal, kik az ország s községek iránt hasonló igaz keresztyén és hazafiúi érdemeket tudtok felmutatni? De minek is e kérdés? Hisz tudjuk, hogy a kicsinyesség és a tétlenség szelleme, a ceremóniakórság, az önálló gondolkodás hiánya mily sok lelkésznek jellemző vonása! És ezt a derék és érdemes férfiút Tomasovszky János községi bíró néhány más szeleburdival megfosztotta volna állásától és kenyérétől, ha Lehoczki Dániel úr, Harruckern báró úr derék és lelkiismeretes jószágkormányzója Szarvason való átutazásban közeli bukásától meg nem menti, a visszaélést meg nem gátolja, s a derék, már-már koldúsbotra támaszkodó Markovitzot meg nem segíti.

„Gonosz példa, hogy valamely hivatalnok, bíró, vagy ta-

²⁷ Delille Jacques (1738—1813) francia költő főművéből (*L'homme des champs, ou les Géorgiques françaises*, 1802) az eredeti francia nyelven közli Tessedik e részletét, amely körülmény a szerző nyelvismeretére világít rá.

nácsnok egy papot minden jog, igazság és ok nélkül, tiszta szeszélyből, bűnös módon el akar üzni." Luther.

Tehát ilyen visszaélés már Luther idejében is uralkodott, és *fenáll néhány protestáns községben még a XIX. század elején is*. Szarvas e történetben szomorú, intő példa marad. Vannak emberek, kiknek már az is sok a jóból, amit néhány pap egymásután véghezvitt; s mivel ők nem tudnak, nem akarnak hasonlót cselekedni, mit tesznek? Aut imiteris, aut oderis. Tollam itt elerőtlenül. Az utókor egyáltalán nem akarja, nem tudja elhinni. Hihetetlen! — fogják mondani. Amde a krónika azt mondja: hihetetlen és mégis igaz! „Jóindulattal vegyétek az intést, melyet hiven intézek hozzátok." Luther. Vajjon az olyan emberek, kik a község lelkészét szemtelen, alávaló módon rágalmozni merészelik, a jót, amit épített, szélvészékként lerombolják, s a népet papja ellen merészelik lázítani, nem érdemlik-e meg, hogy névre, tekintélyre és méltóságra való tekintet mellőzésével, elrettentő például megbüntessék őket? Mert, ha ez meg nem történik, akkor az ilyen községből kiirthatatlan lesz a pártoskodás és nyugtalanság szelleme, és ha már megfosztották a lelkészt a megbecsültetésétől és szeretettől, úgy arra utódai sem számíthatnak sohatöbbé, legyenek bármily jóbelátású, becsületesen dolgozó férfiak. Mi jót is tehetnének egyházközségükben az ilyen oktatók, ha már híjával vannak híveik szeretetének és becsülésének?

Am itt egy kérdés. Miért épen csak a protestáns egyházakban, s nem a katolikusokban is üznek ily féktelenségeket a papok ellen? Az erre vonatkozó felelet bizonyosan azon sajátos orvosság is lesz, mely az ilyen káros visszaéléseken segíthet. *Paries dum proximus ardet!!* Ha már minden ég, hiába való az oltás. Effektív intézkedés kell idejében, mielőtt tovább éghetne.

Ezen évben a szülöttek száma 263, az elhunytaké 273 volt. (A himlő még mindig erősen dühöngött, ezért volt az elhunytak száma nagyobb.) Házasságot kötött 34 pár.

1763. Az egyházközség érdemes atyja helyébe egyhangúlag fiát, Markovitz Jánost választotta lelkészül. Ő Erlangen-

ben tanult, s előbb Pozsonyban Kahler Zsigmond paróchiáján nevelősködött. A nép oktatójának legnemesebb jellemével lépett ez ifjú ember derék atyja nyomdokaiba, s dolgozott egész ereje megfeszítésével (talán még azon fölül is) áldásosan, de csak néhány évig. Lásd az 1769. évet.

A szülöttek száma 330, az elhunytaké 156 volt. Házasságra lépett 64 pár.

1764. Fűzfák és más gyorsan növényöző fák ültetését rendelik el. Csakhogy nem magyarázták meg gyakorlatiasan az egyszerű embereknek azt, hogy mit, mikor, hogyan, hová kell haszonnal és pedig milyen haszonnal ültetniök. Történik így ugyan valami, de távolról sem az, ami történhetne, és aminek történnie kellene, ha célszerű eszközöket alkalmaznának. De vajjon kinek kell, és ki fog ilyeneket alkalmazni? Mária Teréziának, az ország mindenre figyelő anyjának jeles, s ma már többnyire elfeledett erdő-rendeletét is közzétették az 1770. évben, de fájdalom! az Szarvason is csak a közzététel-nél maradt!

Börtönbüntetés terhe alatt betiltották a nagy ünnepeken és a lakodalmakon szokásos lövöldözéseket. Ha minden bebörtönözöttnek csak száz, vagy akár ezer fát kellene elültetnie, talán a börtönök hamarosan üresen állanának, s az ország nemsokára tele lenne fákkal.

A dohányzók illettéket tartoznak fizetni. Mennyi hasznot hajthatott volna ezen illeték 1764-től 1804-ig, ha tűzoltószerekre, szegény- és dologházakra, javítóintézetekre fordították volna! Amde a valóságban mi jót eszközölt az? Ezen évben 17 frt 33 krajcárt tett ki a dohányzók adója.

Jelentést kértek a dühöngő marhavészről, s ismertették azon eljárásokat, amelyekkel a bajt elhárítani és csökkenteni kell.

Szigorúan eltiltottak minden gyűjtést, koldulást, valamint éjszakai dözsolést.

A szülöttek száma 210, az elhunytaké 215 volt. Házasságot kötött 49 pár.

1765. Felállították a szegénypénztárat. Ez évről-évre fejlesztve, 1768-ig úgy berendezkedett, hogy az utcai koldulás

majdnem teljesen megszűnt; 1805-ig állott fenn.²⁸

Ujból elrendelték a faültetést.

Szigorúan megtiltották elhullott állatoknak folyó- és állóvizekbe (kutakba is; ez nem volt a tilalomban fölemlítve, de odaértendő) való dobálását.

Megtiltották a hitrokonok körében való mindenféle gyűjtést.

A szülöttek száma 302, az elhaltaké 207 volt. Házasságra lépett 72 pár.

1766. A szülöttek száma 315 volt, az elhaltaké 266. Házasságot kötött 62 pár.

1767. Tessedik Sámuel második szül Szarvasra hívták. Előbb hétévig nevelő volt Pozsonyban, majd udvari prédikátor a Sréter-uradalomban, a nógrádmegyei Surányban.

20 forintért eladják a régi iskolaépületet Eger Keresztély helybeli kirurgus urnak. Erről az értelmes falusi kirurgusról (ritka jelenség azon időben) érdekes esetecskét fogunk olvasni az 1787. évnél.

Melian György, az iskola rektora, ki nemcsak az iskolai tudományokban (tisztársam volt a pozsonyi iskolánál), de a keleti nyelvekben is jártas férfiú volt, a tanításért s a fatornyó órájának felállításáért készpénzben 20, ostyasütésért 12 forintot kap, s némi más mellékjövedelmeket.

A termények árai ebben az évben a következők voltak (összehasonlításként az 1805-i és 1808-i árakkal):

A búza pozsonyi mérője 30—34—36 kr.

Az árpáé 18—20—21 kr.

A zabé 20—24 kr., de alig termeltek.

A bor akója 1 frt. 8, 12—15 kr.

A marhahús fontja 2 kr., a bárányé 1 és fél kr., a borjúé 3 kr., a disznóé 3 kr.

Egy fiatal borju 1 frt., egyéves 3—4 frt., kétéves 5—6 frt., hároméves 7—8 frt.

Marhazsír 17 kr., juhazsír 14—15 kr., egy font vaj 15 kr.

Tojás nyáron 20—24, sőt 30 db. egy garasért.

²⁸ Utólagos bejegyzés: „1807 ja bis 1820.“

A viasz fontja 6—7—8 garas.

Egy icce méz 15—17—20 kr.

A csirke párja 3—4 kr.

Pulyka 6—7—8 garas.

Kacsa 6—8 kr.

Fogoly 3—4 kr.

Nyul 3—4 garas.

Egy pár csizma 1—2 frt. Női csizma 1 frt. 4/17.

Egy pár szalonka 3—4—5—6 kr.

Kappan 7—9 kr.

Tyúk 2—5 kr.

Egy tehén 10—12—13 frt.

Hátas- vagy kocsis ló 18—20—22 frt.

Kanca 12—15 frt.

Hízott disznó 7—8—9—10 frt.

Egy pár hizlásra való ökör 30—35—40 tallér.

Bárány 30—45 kr.

Birka 1 tallér—2 frt.

A rizs fontja 7—8 kr.

Egy rizsma papíros 1 tallér—2 frt.

Egy csinos utazóbunda 17—18 frt.

Egy köből mész 25—30—32 garas.

Egy véka széksó 14—15 kr.

Egy kitelelt kaptár 1—2 frt.

Egy üres méhkas 6—7—8 kr.

A munkások napszáma 3—4 garas.

Cselédbér 7—8—10—12 frt. A béreseké 12—15—18—20 frt.

Egy pozsonyi mérő gabona fuvardíja Pestre 3—4 garas.

Egy pár deszka helyben 5—6—7—8 garas.

Száz csomó nád 1—2 frt.

Egy fenyő 8—12 garas.

Egy mázsa vas 5—6—7 frt.

Egy kasza 15—17—18 kr.

Száz darab lécszeg 12—15 kr.

Egy zsák 15—17 kr.

Egy közönséges kocsi 8—10—12 frt.

Egy nehéz ökrös kocsi 18—20 frt.
 Öt-hat-hét darabból álló tutaj 6—7 tizenhetes.
 Egy közönséges parasztház 10—12—15—20 frt.
 Jobb parasztház 60—70—100—150, legfeljebb 200 frt.
 Egy mázsa gyapjú 5—6—7 frt.
 Száz db rák 3 kr.
 Egy db két-három fontos hal 1—2 kr.
 Egy font szalonna 6—7 kr.
 Egy icce lencse, borsó 3 kr.
 Egy icce kása 2 kr., árpa, dara 3 kr.
 Egy font háj 8 kr.
 Egy font só 4 kr.
 Egy font szappan 7 kr.
 Egy font faggyú 5 kr.
 Egy farkasbőr 1 tallér, tehénbőr 1 frt.
 Egy kétéves bárány jól kicserzett bőre 2 frt. 15 kr., egy és fél évesé 1 frt. 45 kr., egy évesé 1 frt. 18 kr., egy éven alulié 50 krajcártól 1 forintig.

Megyjegyzés. Tejet és túrót nem adtak el, mert azon bazona uralkodott, hogy a tehén teje kiapad, ha azt pénzért eladják. Ez az állattenyésztés csökkenését okozta. Ki kellett tehát irtani ezt az előítéletet, ha az épen akkoriban szaporodó népességű városokat, amilyenek Pest, Vác, Miskolc, Gyula, Arad, Szeged, zsírral és sajttal akarták ellátni. Arad várának építése hozzájárult a zsír jobb kelendőségéhez, következésképp a tehenek és juhok jobb gondozásához és felhasználásához. „Nem adsz a begyembe, én sem adok a fazekadba.“ Így szól a takarmányért bégető állatok beszédje. De ki érti meg ez oly értelmesen beszélő állatok beszédjét?

Ez évben marhavész dühöngött.

A szülötték száma 327, az elhaltaké 196 volt. Házasságot kötött 53 pár.

1768. Ebben az évben nagy szárazság volt, s a boldogult Mária Teréziának, az ország anyjának minden tárgyat felölő kormányzata rendeletet adott ki, mely szerint az emberek és állatok szükségletein segítendő, takarmányfűveket kell ültetni. E rendeletet nem értették meg. Az egyszerű ember

azt hitte, hogy a szénát apróra vágva kell bevetni. Amikor azután megmagyarázták neki, hogy jó fűvek magvát kell összegyűjteni, s azt vetni el, tagadta, hogy a fűnek magva volna. Hiába hivatkoztak a biblia első lapjára, hol az áll, hogy minden fűnek magva van, s hogy azt maguk is megfigyelhetik, mindez nem segített: még egyébként okos és tapasztalt gazdáktól is hallották a rosszul értett rendelet elgáncsolását. „Bolondgombát evett, — mondták — aki azt a rendeletet csinálta.“

Ez az ellenszegülés szolgált okul arra, hogy Vámosi György, az akkori uradalmi ispán Bécsből Szarvasra hozassa az első két font lucerna²⁹ és stájer kutyazab-magvakat,³⁰ s azt a paróchia kertjében elvetve, a hitetleneket a jóakaró császári rendelet jobb megismerésére vezesse. A következő évek tapasztalata már eléggé beigazolta ezen lóheremagvaknak³¹ innen az egész országban való elterjedését. (1807-ben a lucerna-magvak termelése és eladása már 500 mázsan felül volt.) Mindenki láthatja ezekből, hogy mennyire szükséges az, különösen az alsóbb néposztálynál, hogy minden rendelet fogantatását annak megmagyarázása, a szükséges kioktatás előzze meg; csak így lehet a rendelet által elgondolt célt teljesen elérni (effektív irányítás).

Még fennáll az a dicséretes szokás, hogy az újonnan választott előjáróság újév előtt, vagy az után a templomban az oltár előtt, az összegyülekezett nép, különösen a község vénei jelenlétében ünnepélyes esküt tesz. Ilyenkor a pap figyelmezteti őket az Istennel, az uralkodóval, a községgel, az egyházzal és az iskolával, özvegyekkel, árvákkal, gazdagokkal, szegényekkel, hazaiakkal és idegenekkel, utasokkal, szükölködőkkel, összes alárendeltjeikkel, velük kapcsolatban álló szomszédaiikkal szemben fennálló kötelességeikre. Amint néhány évvel később e dicséretes szokás megszűnt, mindjárt megkezdődött a zabolázatlanság (többféle), s megszűnt Mó-

²⁹ Luzerne.

³⁰ Steierische Reih-Grasz.

³¹ Klee-Saame.

zes és Aron, a világi és lelki előljárók között annyira szükség-
ges és fontos egyetértés, s a vallásosság erős megrendülése
fenyegetett. Mert tagadhatatlan, hogy a templomban, az ol-
tár előtt, az egész összegyülekezett község jelenlétében ün-
nepélyességgel letett eskünek egészen más hatásokat, érzése-
ket, elhatározásokat kell teremtenie, mint az oly eskünek,
melyet csak a község házában, s minden ünnepélyes külsőségek,
minden melegség és nyomaték nélkül egy világi ember olvas
fel az esküt-tevőnek, ki azt így mondja utána. Persze azt sem
tagadhatni, hogy vannak előljárók, kik a templomi ünnepé-
lyes esküről is sokszor megfélemlenek. Ez annak bizonyíté-
ka, hogy még az eskü, a legvallásosabb cselekmény sem
képes a lelkiismeretlenségre nevelt és könnyelműségre szok-
tatott embert az igazságosság korlátain belül tartani.

A pokolvar (Höllengrind, Höllen-Brand) annyira dühön-
gött Szarvason, hogy gyakran 5—6—7 ember feküdt nyomo-
rultul e rettenetes betegségben; a legtöbben meghaltak, a töb-
biek arcukon, szemükön, ajkukon, kezükön ocsmányul elcsú-
fultak. Nem volt akkor még semmi más segítség, mint...
amit a jegyzetben el fogok mondani, és a papnak rettentően
szenvedő betegével együtt mondott imája; a beteg a fájda-
lomtól gyakran eszméletét veszítette.

Megjegyzés. Pokolvar, ez a magyar szó németül (Höllen-
grindet vagy Höllenrädet jelent, orvosi nyelven *furunculus*
*gangraenosus*nak, még helyesebben (*sic*) *carbunculus*nak neve-
zik. E nevet az egyszerű ember azért adta annak, mert fáj-
dalmas helyi betegség az, s rendszeren 3—4—5 nap alatt a leg-
erősebb embereknél halálosra fordul. Okait alighanem az em-
berek élmódjában kereshetjük, mert azok étele többnyire
szalonnából és kenyérből áll, a lakásuk szűk, zsúfolt, ruhájuk
legtöbbször csak egy rend öltözetből áll, amely, ha soha,
vagy nagy ritkán átváltják, piszoktól és a testnek kigőzölgé-
sétől van átítatva, aminek persze természetellenesen kell
hatni a testre, Ehez járul még a hajnak mindenféle zsiradék-
kal való ocsmány, erős bekenése. Az 1768. és a következő
évek körül egyáltalán nem volt ritkaság az, hogy a legerő-
sebb fiatal legények és nők, némely napon két-három is, e

rettenetes betegségben halt meg; mégis megfigyelhettük,
hogy e betegség néhány év óta sokkal ritkább; a nép élet-
módja ugyan némileg még a régi, de ma mégis változtatva
több hüvelyes-veteményt, zöldséget, káposztát, salátát és
gyümölcsöt esznek. A házak már sokkal magasabbra és tága-
sabbra épülnek, és szellősebben, tisztábban tartják azokat; a
ruhák jóval tisztábbak, s a test piszkossága is csökkent né-
míleg. A fenti sejdítés tehát nem alaptalan. Persze a tapaszt-
alat szerint azért előfordul, hogy a legtisztább emberek,³² is
belesznek, sőt belepusztulnak e rút betegségbe. Ami pedig
még több figyelmet érdemel, az az, hogy egyik évben többen
szenvednek abban, mint a másikban; ebből az következik,
hogy a betegség okait egészen biztosan meg tudni nem lehet.
Kívánatos volna, hogy egy szakember sok megfigyelést gyűjt-
sön össze e betegségről, s annak gyógy módjáról írott alapos
értekezéssel ajándékozzon meg bennünket. Mert (ismétlem)
az nemcsak halálos, de akik megúszták, gyakran nagyon el-
nyomorodnak és elcsúfolnak.

Az egyszerű emberek ál-gyógy módja pokolvar esetében:
kocsikenőcs, vagy egy darab a mézszárszékéből méretlenül ho-
zott s a daganatra tapasztott marhahús, vagy kilenc darab
összenyomott s disznózsírral a sebre tapasztott pók, vagy
egy kifordított s jól megborsozott aszaltszilva a gyulladt
helyre téve. Ilyen kuruzslások következtében sok szép fiatal-
ember szállott már a gyúladástól erejét veszítve sirjába, mert
nem gondozta okos orvos, és mert nem úgy kezelték, ahogyan
azt a betegség természete megkívánta volna. Eger Keresztély,
a már említett helybeli kirurgus sok ilyen beteget mentett
meg a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években; Beyschlag H.
János kerületi orvosnak sokféle szép gyógykezelésében oly
szerencsés keze alatt pedig egy betege sem halt meg ezen be-
tegségben, ha idejében, a baj kezdetekor vette segítségét
igénybe s az előirt gyógy módot engedelmesen betartotta.

Igyekeztek, ti halandók, jobbítani állapototokat, s ve-
gyétek hasznát annak, amit a tudomány feltalált s amit a ter-

³² Saját gyermeke is.

mészet nektek nyujt!

A két helybeli lelkész megkezdte a házasulandóknak a házasságkötés előtt 14 nappal, sőt három héttel kezdődő oly hasznos, népszerű oktatását. Üdvös utasításokat adtak külön-külön a két nembeli fiataloknak arranézve, hogy hogyan viseljék magukat házaseletükben mint okos emberek, mint keresztyén házastársak, s mint az új háztartás fejei.

Szigorúan megparancsolják a cigányokra vonatkozó, anynyira szükséges és oly üdvös rendeletek végrehajtását. Ezek szerint sátraikat fel kell gyújtani; azonban még az 1804. évben is ott látjuk állani azokat. A méhészek a méh-adótól három évig mentesítendőek, s a három év letelte után is csak tíz kas után fizetnek porciót. Eltiltják a kártya- és kockajátékot; vajjon miért csak a vidéknek szól ez a rendelet, s nem a városoknak is, hol oly sok szerencsétlenségnek okozója (a szerencsejáték)? Ujból kihirdetik a koldus-szabályzatot és a marhavészre vonatkozó rendeletet; bekérik az elhullott állatok összeírását.

A szarvasi halászok és a szakácsnők figyelmét egy eddig általuk teljesen megvetett hal (mert olyan, mint egy varangy) hasznosítására hívták fel; ez a menyhal.³³ Ők eddig azt hitték, hogy mivel a hal felsőbőrén pikkely helyett valami békaszerű (undorító) dolog volt, nem érdemel mást, minthogy a hálóból visszadobják a Körösbe. Amint azonban e halfajta egy ismerőse egyik nap a parton sétált, s látta a halászok ezen garázdálkodását, felvilágosította őket e hal hasznosságáról. Ezek hálából a menyhalakat ingyen neki adták, ő azután megtanította előbb cselédjét, majd őáltala másokat is e megvetett hal ízletes elkészítésére, majd arra: hogyan lehet azokat és más halakat is bepácolni, s Pestre és Pozsonyba küldeni. Illetékes helyen indítványt is tett arranézve, hogy más jó körösi-tiszai halakkal hasonló próbákat tegyenek; azonban a dolog csak az indítványnál maradt. Még ma, az 1804. évben is 3—4—5 forintért vesztegetik a hal mázsáját, s

³³ Ahlrute.

tiszavízzel töltött hordókban szállítják Pestre, holott hasonló fáradsággal 2—3 mázsa nyers hal helyett 10—15—20 mázsa bepácoltat szállíthatnának. Sed surdis narratur fabula.³⁴

A szülöttek száma 304, az elhaltaké 243 volt. Házasságot kötött 54 pár.

1769. A község előljárósága a nevelés, az egész iskolaügy és a háztartás körül tapasztalt sok visszaesség miatt érett megfontolás után úgy határozott, hogy ezentúl, hivatalából való elmozdítás terhe mellett, egy tanító sem vehet részt lakodalmi-, keresztelő- és halotti-torokon, mert:

1. Elmulasztják ezáltal a drága iskolaidőt.

2. Jelenlétük csak fokozza a visszaéléseket, s mintegy szentesíti azokat az egyszerű emberek előtt.

3. Sok alkalom van olyankor az evésben és ivásban való mértéktelenségekre és egyéb kilengésekre, s azok képtelenné teszik a tanítókat hivatalos munkájuk folytatására.

Megjegyzés: A. Z-s., egyike az akkori tanítóknak, inkább volt hajlandó az iskoláról, mintsem e kedvelt lakomákról lemondani. Ma is él és — koldul.

Elültették a paróchia kertjében az első makkokat. Azok a belőlük fejlődött csemeték, amelyeket ostornyél számára gyalázatos módon ki nem vágtek, már régen teremnek makkokat és gubacsokat, s 1805-ben... zollnyi³⁵ kerületűek. E szép fejlődés az 1800. évben nagyobb szabású tölgy-ültetést eredményezett; az új fák a galagonyák, fűzfák árnyékában és a kertfal oltalmában, a nyugati oldalon fejlődnek a legjobban. Veni, vide!

Május elsején a község legnagyobb fájdalomára eltemetik Markovitz Jánost, a község fiatal papját. Emléke époly felejthetetlen marad, mint ahogy az volt ő előtte összes iskolai és egyetemi jóltevőié. Nemes jelleméről csak egy vonást, mert többet tilt a kartársi barátság.

E derék fiatalember még legkisebb jóltevőjének nevét is emlékkönyvben örökítette meg. Ezek jótékonyágát egyetemi

³⁴ De süketeknek mesélünk.

³⁵ A szám kimaradt.

útjainál élvezte, amikor egyik városból a másikba, házról házra vándorolt. Ebben a jöltevők jegyzékében szokott e derék ember hivatalos munkájától elfáradva, mintegy felüdülésképen, igaz gyönyörrel lapozgatni barátaival együtt, meghatott lélekkel emlékezve a jöltevőkre, szelíd lelkesedéssel állapította meg azon kedves kötelékeket, melyekkel azok jötekonysága csatolhatta barátaik köréhez. Egy szegény, gyermekekkel gazdagon megáldott lelkész-özvegy az egyetemre utazásakor papirba csomagolva egy szerencse-tallért³⁶ adott neki e jelmondattal: „Barátom! Emléül adom Önnek e fillért. Bárcsak egy özvegy fillére, Istentől meg lesz áldva az.”

Igen, Isten megáldotta! Mert e csekélyke áldásforrás áldást áraszt a Markovitz-ház barátaik körében, még az 1805. évben is. Vajha belátnák Szarvas községben is!

Igy hat egy szegény özvegy áldás-kívánása félévszázadig is; és kinek nincsenek oly hön óhajtott kívánságai, mint ez özvegynek?

Markovitz János helyére Sztankovitz Sámuel t hívták Komlósról.

A szülöttek száma 274 volt, az elhaltaké 188. Házasságra lépett 74 pár.

1770. Beszüntették az ú. n. májusi — vagy pünkösdi fák felállításának szokását. A tanítók tanítványaik segítségével, ősidők óta, fákat szoktak kívágni a pünkösdi előtti napon a kertekben és szőlőkben, s azokat nagy zenebonával a templomba vitték, hogy a sok ember számára amúgy is egészségtelen templom-levegőt még jobban elrontsák! Mily szorongó, aggódo lélekkel ülhetett pünkösdkor az áhitatos faültető a levegővel megtöltött templomban, s mint fürkészhette kémlő szemekkel az ott álló szép... májusi fákat! Egyszerre csak elborult szeme és arca, amint szép karcsú gyümölcsfákat pillantott meg azok közt és végül — a saját két-három-négy éves szépen gondozott oltványaira ismert... Oda volt egész pünkösdi áhitata, nem gondolt már másra, csak szemei előtt

³⁶ *Hartel Taler*, azaz oly tallér, melyet valaki szegénységében mint utolsó fillérét adta oda.

a templomban (!) álló ellopott fácskáira, és ezt a reá és másokra oly kárthozó, gyalázatos pünkösdi játékot, ezt a legsötétebb századokba illő ostobaságot Szibériába kívánta.

Amióta eltiltották a gyümölcsfáknak tanítók és tanítványok által való káros és gyalázatos pusztítását, azóta a kertekben, szőlőkben és tanyákon³⁷ a gyümölcstermelés felledült s néhány ártalmas betegség ereje csökkent. A himlő azonban oly erősen uralkodik ez évben, hogy némely napon 8—10—12, sőt 20 gyermeket temetnek. Mivel őfelsége Bécsből egy orvost³⁸ és egy kirurgust küldött Békés vármegyébe, a helybeli kirurgusnak megtiltották, hogy belső betegségeket gyógyítson.³⁹

Részletesen előírják a marhavész összeírását, s bölcsen rámutatnak e baj okaira, keletkezésére, valamint azon eszközökre is, melyekkel az megelőzhető.

Megjegyzés: A legtekintélyesebb pásztorok egyikének kijelentése: ha az én marhám hullott állatokkal borított mezőn jár és legel, semmi baja nem lesz, ha Isten úgy akarja; ha pedig Isten akaratából meg kell döglennie (fatum), akkor semmiféle rendelet és előírás sem mentheti meg. Kinek a feladata és kötelessége az ilyen pásztorokat kioktatni és jobb belátásra bírni? Csakis az iskolamesteré! Csakis a néptanítóé! Jobb, gyakorlatibb tanítással, a szerencsésen megmaradt marhák eseteinek példakul alkalmazásával. Lásd e kérdést az *An das ungarische Publikum* 44. és 48. lapjain és a *Der Landmann in Ungarn* 54. és 61. lapjain.

Elrendelik a faültetést s az elültetett fák összeírását, a fákat rongálókra pedig büntetést szabnak ki.

Betiltják a költséges lakodalmi dáridókat.⁴⁰ Legmagasabb

³⁷ A kéziratban: Szaláson (szállás?).

³⁸ „Doktor der Medizin.”

³⁹ Töredékes jegyzet következik, mely arról szól, hogy kihírdették Mária Teréziának fa- és erdőrendezés ügyében kiadott, alattvalói javát célzó rendeletét, de azok nem értették meg nemes szándékát.

⁴⁰ Lapszéli jegyzet: „Azonban szegényszemre még az 1820. évben is fennállanak azok.”

rendelettel megkezdődik az iskolák szabályozása, evégből információkat kérnek és adnak.

Az egész (szarvasi) lakosság 4783 lelket számlál.

A szülöttek száma 309, az elhaltaké 528 volt. Házasságot kötött 54 pár.

1771. Pozsonyból és más gyümölcsstermő vidékekről a legkülönbözőbb gyümölcsfákat hozták a lelkeszi kertbe. Különösen a téli gyümölcsfákat szaporították, hogy kiirtsák azon balvéleményt, mintha e vidéken téligyümölcs nem tenyészhetne. A következmények az ellenkezőt bizonyították; ha március-április-május hóban minden korai gyümölcs lefagyott, megmaradt a később virágzó téli, kivált bő és száraz években a löhere és kutyazab között levő gyümölcsfákon. Egy rég meggyökeresedett szégyenletes és káros balhiedelmet kell ezzel megcáfolni. Lásd a gyakran idézett „An das ungarische Publikum“ 45. lapján, n. 40., 41.

Megint szorgalmazzák a gyorsan növekvő fák ültetését; Mária Teréziának alattvalói igazi jólétét célzó anyai gondoskodását igazolja ez.

Bécsben méhészeti szakiskolát állítottak fel; minthogy azonban nehézség miatt senki sem mehetett oda a jobb méhenyésztés megtanulása végett, Szarvason is alapítottak méhészkolát. A tanítás ingyenes volt. Az iskola még az 1805 évben is fennáll, tehát átélte a méhészetre oly végzetes 1804. évet; csak az a kár, hogy e szép tudománynak oly kevés a művelője.

A kőművesek és ácsok napszámát télen 25, nyáron 27 krajcárban állapították meg.

Amikor november 30-án újra kihirdették a karácsonyi- és újévi-köszöntők, éneklések, névnap-köszöntők, ostya-szétküldözgetések és más tisztességtelen pénzszerzések és rendezavarások eltörlésére vonatkozó királyi rendeletet, ezáltal a már régebben készült tilalmak⁴¹ erejét fokozták, s azoknak mintegy nyilvános szentesítést adtak.

Az újoncozási ügyek intézői szép intézkedést tettek;

⁴¹ T. i. községi tilalmak.

eszerint csak olyanokat lehet besorozni, akiknek bevonulása által a földművelés és ipar nem szenved kárt.

1772. Végleg megszüntették a tanítók ünnepi jókívánásait, s kárpótlásul ezen oly szégyenletes fecsegésért mind-egyiknek évi négy forintot, elég sokat, adtak.

Emberemlékezet óta ez évben volt Szarvason a legerősebb jégverés; ezen a csupasz, hegyektől, erdőktől, fáktól nem védett vidéken ritka szerencsétlenség ez. Azoknak, akik a termés-összeíráskor gabonaszükségletük hiányát panaszolták, gabonát adtak. 1772-től 1805-ig a jégverés sosem volt akkora, hogy a mezei terményekben nagyobb kárt okozott volna. Csak keskeny sávokban szoktak vonulni a jégeső-felhők, s a szántóföldnek gyakran csak egyik szélét pusztítják el, sértetlenül hagyva a másikat, mint például az 1804. évben is. Ennek az áldott, földművelésre alkalmas sík vidéknek ezen nagy előnye megérdemli, hogy észrevegyük; a földművelőnek gazdag aratásba vetett reménye itt nem is annyira jégverés, mint inkább szárazság következtében szokott meghiusulni.

A búza ára pozsonyi mérőnként nem emelkedett 1 forint 40 kr. fölé.

Tavaszi felé, február 5-én és 6-án hófúvás és északi szél kíséretében oly erős télutó jött, hogy egy szarvasi ménes több mérföldnyire egészen Komlósig, egy kis pataknak (Szarazér) hóval borított magas partjai közé űzetett, s ott kb. 400 ló megfúlhat. Sokezer szarvasmarha és birka az északi szél által űzve, a Körösbe, Marosba, Tiszába, Berettyóba, meg mocsarakba, vagy hófúvásokba fúlhat bele. Magáról Szarvasról 4062 drb. állat pusztult el; csak tíz forintba számítva darabjukat, a veszteség 40.620 forintot tesz ki. És ezek után sem volna szüksége a magyar gazdálkodásnak javító intézkedésekre? Olvassuk és szívleljük meg a *Neuer Wiesen Rektifications-Planban*⁴² az ily borzasztó csapásokkal szemben javasolt specifikus és hatásos eljárásokat (11–13. lapokon).

⁴² Tessedik egyik munkája, magyarul: „Uj módja a rétek igazításának“ címmel 1801-ben jelent meg.

Szarvas községe nagy jótékonyágát bizonyította az ez-évi nagy felvidéki kenyérinség alkalmával, egyebek közt 100 pozsonyi mérő gabonát gyűjtve össze a pozsonyi alumneumok részére. Ezt az ugyanazon célra összegyűjtött készpénzzel együtt Szarvastól Pestig kocsin, onnan Negyedig a Dunán és Vágon, Negyedtől Pozsonyig ismét kocsin vitték el. Pozsony iránt való hálájának (is) akarta ezzel bizonyosságát adni, mert papjai és tanítói többnyire a pozsonyi iskolában nyerték ki-kepzetésüket.

Oh mily szép e háládatosság erénye még paraszti szívekben is! És mily szép, ha e, sajnos, ma már oly ritka erény a lelkipásztorok lelkéből száll át azok hallgatói lelkébe!

December 5-én meghalt Szappanos Péter, jó és rossz tulajdonságok egyesítője. Kétszer volt bíró, s bírói tekintélyét hivatala vezetésében jól tudta érvényesíteni. Büszke hősködése néha a szájhősködéssel volt határos. Szerette az italt, a tréfát; vendégszerető és buzgolkodó volt. Nagy vagyona nem maradt fenn harmadik örököséig. A *Szappanos-almának* nevezett jó gyümölcsfaj, e vidéken az első téli alma tartotta fenn nevét mindaddig, amíg jobb téli gyümölcsfajok majdnem egészen kiszorították. Sok ember akkoriban azt tartotta, hogy a „télgyümölcs“ kifejezés csak ellentmondás, amíg ennek ellenkezőjéről meg nem győződött.

Október havában Sztankovitz úr elhagyta a községet és Maglódra ment papnak. Helyére Jároschi János úr jött Gut-táról.

Királyi rendeletet hirdetnek ki, hogy az éjszakai csendháborítókat pénzbírsággal kell sújtani, s azon tűzoltószereket kell beszerezni.

Az ácsoknak botbüntetés terhe mellett megtiltják, hogy a fahulladékot hazavigyék. E magas rendelet jól bevált a szarvasi templom és az iskolák építésénél; hozzájárult ahhoz, hogy oly előnyösen és hatásosan volt megvalósítható ott a pénzforgatás.

A sinai hegyi szerzetesnek megtiltják a koldulást. Ugyan-

így Libanon-hegy hercegének⁴³ is, ki még hatos fogaton jött Szarvasra, forintokkal és tallérokkal nem volt megelégedve, hanem büszkén aranyat követelt, s mikor tudtára adták, hogy áluhája ellenére ismerik, dúlt-fúlt s fenyegetőzött ő hercegsége. Fulmina ex pelvi⁴⁴ gondolta magában az, aki e jómadarat, ez ország-világ-csalót *Korten* „Utazás az ígérlet földjére“ c. munkájából (a 465. lapon), vagy *Heinsius* „Történelmé“-ből I., és a „Hamburger unpartheischer Korrespondent“-ből tolláról felismerte.

A szülöttek száma 317, az elhaltaké 202 volt. Házasságot kötött 81 pár.

1773. Még a régi vendégszeretet uralkodik Szarvason, azonban már nagyon kezdenek láthatókká válni annak az asszonyokra, gyermekekre, cselédekre gyakorolt ártalmas következményei, s általában az azzal való visszaélés, kivált néhány jobb háznál, melyek miatta tönkrementek, sokkal is nagyobb feltűnést keltett, semhogy még soká tarthatta volna magát.

A szigonyhalászat még mindig szokásban van, azonban a halászatnak nagy ártalmára, mert sok halat, s épen a legnagyobbakat, csak megsebesíti, de nem fogja meg.

A kacsák, fajdkakasok, kócsagok, szalonkák, foglyok és nyulak szabadvadászata e vadak ritkulására, sőt kipusztítására vezetett, azonban a gazdaságok legnagyobb hátrányára szemmel láthatólag elszaporodtak a héják, verebek, seregélyek, csókák, darvak, hollók, hörcsögök és patkányok, úgy-hogy magas rendelettel kellett (nem kiirtásukat, hanem csak) számuk csökkentését előírni. Ezeket a teréziánus rendele-
ket azonban József császár halála után elfelejtették, azokat a

⁴³ A Libanon vidékéről való, többnyire marónita világcsalók, kik hamis bizonyítvánnyal, melyben mint a Libanon-hegy hercegei szerepelnek, lovon, vagy kocsival, sokszor vállukon lándzsával járnak be a világot, s a fejedelmektől kezdve mindenkit becsapnak s megpumpolnak. A Libanon vidékén akkoriban minden arabot, ki elég gazdag volt ahhoz, hogy lovat tartson, hercegnek neveztek. — Ld. *Korten* János, *Reise nach dem Weiland Gelobten. Halle, 1743. 465 és köv. l.*

⁴⁴ Zivatar egy tálban.

gazdálkodás helyrehozhatatlan kárára még az 1804., az 1807. években sem szorgalmazták.

Ezen év őszén ültették az első téli salátát; ez szerencsésen kitelelt, s az 1774. év tavaszán mindazok figyelmét felkeltette, kik ezt a Szarvason sosem látott ritkaságot meglátták, ámbár a szomszédos községekben már korábban is volt.

Újra kihirdetik az öreg és ifjú cigányokra vonatkozó, már oly sokszor kihirdetett szabályzatot, s komolyan megparancsolják, hogy iskolaképes gyermekeiket iskolába, a nagyobbakat pedig szolgálatba vagy iparostanoncokul adják be. Mindent megtettek, de mindez nem tartott sokáig.

Amíg ezen emberfajtának megengedik, hogy fényes nappal házaljon, hogy ajtókat, zárat, lakatokat fürkészen, kolduljon, mindenféle mesterkedéssel zsebeket nyisson, pecsétnyomókat véssen, és hegedűvel, cimbalommal, meg hárfával a falu előkelőinek házában névnap szerencsekívánatok komponáljon és cincogjon, óh! jam satis est! addig ez az emberfaj nem javul meg. És ez Szarvason 1807-ben még inkább így van, sőt 1820-ban is. Miféle szerencse lehet az, amit egy csapat feslett cigány kívánhat? Inkább fordítva! A becsületes embernek, ahol és ahogyan tudja, át kell alakítania a cigányt dolgos, tevékeny, derék emberré, szolgává, cselédé, családapává és családanyává, és csak azután kívánhatnak egymásnak kölcsönösen szerencsét, és örülhetnek szerencséjüknek. Lásd a már oly sokszor idézett An das ungarische Publikum 61. lapján a 60. pontot.

Nem kellene-e a magyar közönségnek oly sok körözött rendelet után, egy egyértelműen hozott határidőre komolyan megfogni a dolgot, s ezt az állam terhére, kárára és szegyenére szolgáló csavargófajt végre a köznek hasznára, csatorna-, híd-, zsilip-építésnél, vízszabályozásnál alkalmazni, és ezáltal az emberi társadalom hasznos tagjává fogadni?

A szülöttek száma 403, az elhaltaké 350 volt. Házasságot kötött 71 pár.

1774. A legkitünőbb, a pozsonyi szőlőhegyekben kiváló-

aknak bizonyult szőlőfajtákat ültették el; kitünően fejlődtek, de mielőtt teljesen megértek volna, a madarak leették, mert a kísérlet szabályszerűen más szőlőskertekből távoleső helyen történt.

A házaknál eperfákat kell ültetni.

Megismételték a tűzrendeletet.

Jobb bikák és csődörök szerzendők be. (De jobban is kell azokat gondozni.)

Újból kihirdetik a cigányrendeletet. Megújítják a marhavészről szóló rendeletet.

Elrendelik a fák ültetését, különösen arra rendelt és bekerített helyekre.

A szülöttek száma 416, az elhaltaké 245 volt. Házasságra lépett 86 pár.

1775. A fiatal cigányokat mindaddig nem szabad összekettni, amíg ki nem mutatják, hogy mint béresek vagy gazdák földművelést vagy ipart űznek, vagy oly keresetük van, melyen magukat, feleségüket és gyermekeiket becsületesen eltartathatják.

Elrendelik veréb-, holló-, csóka- és szarkafejek összegyűjtését. Ha ez a teréziánus, igazi ország-anyakai rendelet soha erejét nem veszítette volna, a magyar mezőgazdálkodás most egészen másképp állana.

Szigorúan eltiltják, hogy a holttesteket először a templomba vigyék, s onnan temessék el. Ezt a szokást ma ugyan nevetségesnek találjuk, azonban 1775-ben még fennállott s az egyszerű ember szilárdan ragaszkodott ahhoz.

Kereken eltiltják a halotti torokat; vajjon meg is szüntették azokat?

A temetőket a templomtól és a községtől távolabb helyezik el.

Minden község tartozik a maga szegényeit és koldusait gondozni, lóval és talyigával egy koldusnak sem szabad mutatkozniá többé. E rendeletet a kihirdetés napján négy ilyen csavargón stante pede végrehajtották, azonnal ép lábakkal szaladtak koldus-talyigáikhoz, s azóta nem voltak láthatók

lóval és talyigával. Szemmellátható haszna egy effektív intézkedésnek.

Újólaj tiltják az utcákon való lövöldözést. Elrendelik a fák ültetését.

A pásztoroknak megtiltják, hogy fejszét, fokost, csákányt és más gyilkos szerszámokat viseljenek. (De amíg bunkóbotot hordanak, s azzal visszaélhetnek, addig minden parancs ki lesz játszva.) Azonban a gyakran oly garázda legényeket is meg kellene rendszabályozni.

A szülöttek száma 356, az elhaltaké 210. Házasságot kötött 56 pár.

1776. Az első nyilvánvaló öngyilkosság történt, egy kovács felakasztotta magát. (Annak bizonyossága, hogy a kétségbeesés szelíd kormányzat alatt csak ritkán fordul elő.) Az eset nagy szenzációt keltett. A holttestet a harmadik napon a gyulai hóhér vágta le a kötélről, fejét lemetszette, szívét karóra szúrta, s a hullát még a régi szokás szerint a határ mesgyén temette el. E műveleteket pedig a megszorodott özvegynek kellett drága pénzen megfizetnie.

Újból kihirdetik a koldus-rendeletet, s ez időtől fogva a község szegényei, kik kimutathatóan képtelenek arra, hogy kenyérüket egészen megkeressék, és nem tudnak, vagy nem akarnak koldulni, járandóságukat a szegénypénztárból vagy a paróchián kapják meg, vagy házukhoz viszik azt. Az ilyenek mindig többet kaptak, mint azok, akik házról-házra koldultak. Számukat lásd az év végénél.

Újból *körözik* a cigányokról, gyorsan növekvő fák ültetéséről, tűzrendészetről, tűzi-pénztárról, tűzoltó-szerekről, a gyűjtés és pumpolás eltörléséről szóló szabályzatokat, mint az adófizetőkre nehezedő új terheket!

Mária Terézia császár-királynő öfelsége abbéli komoly kívánságát nyilvánította ki, hogy a nemzeti és elemi iskolákban jobb tanmódszert vezessenek be, s e nagy cél elérése végett az olcsóbb iskolák számára jobb tanítókat képezzenek és hogy valláskülönbség nélkül minden alattvalónak részesülni kell e jótéteményben.

A legnagyobb, legszebb, legnemesebb gondolat, melyet

oly bölcs uralkodónő s országának oly jóságos anyja kinyilváníthat. Lásd Felbiger J. Ignác apát felolvasását azon jótétemény természetéről és nagyságáról, melyet Mária Terézia az iskolák megjavításával alattvalóira, az államra és az egyházra gyakorolt.

A szülöttek száma 355, az elhaltaké 227 volt. Házasságra lépett 45 pár. A községi szegények és koldusok száma 19.

1777. Meghalt Debnár Mihály, a legjobb és legvagyonosabb szarvasi méhészek egyike. Maga szerzette vagyonából a szarvasi evangélikus egyháznak 800, a földesúrnak 200, a földvári református egyháznak 15, a községi szegényeknek és koldusoknak 15, a két papnak 5, a tanítónak 20, az iskola praeceptorának 12 forintot hagyományozott. Házát, tanyáját,⁴⁵ nyolc ökrét, nyolc tehenét, lovait, juhait, méheit, pénzét, szőlőskertjét özvegye kapta azon kikötéssel, hogy azt, ami halála után maradni fog (mivel gyermektelen volt), szintén az egyházra és iskolákra kell hagynia. Temetési textusa Syrach XI., 3. és 4. volt. — A méh csak kicsinyke szárnyas és mégis a legédesebb gyümölcsöt adja; csodálatos az ő műveiben az Úr, aki teremtete, és senki sem tudja az Ő akaratát.

Az olajládával való házalást⁴⁶ korlátozták.

Hasznos módszereket indítványoznak a cigányok polgárosítására nézve; ezek szerint gyermekeiket ifjúságuktól fogva az erényre és munkásságra kellett nevelniök.

Eltiltják az udvaroknak gyulékony anyagokkal, ú. m. náddal, fával, deszkával való bekerítését.

A szülöttek száma 420, az elhaltaké 366 volt. Házasságot kötött 88 pár. A községi szegények és koldusok száma 18 volt. Egyikük nem kapott a szegénypénztárból, mert rábizonyult, hogy más községben koldult.

1778. A Libanon-hegy kolduló hercegei még mindig kó-

⁴⁵ „Szállásch.“

⁴⁶ „Oliaten-Kasten Träger“, oly házalók, kik faluról-falura járva illatos olajokat, esszenciákat, később ópiumot, aloét, arzént, higany-készítményeket árultak; a hivatásos angyalcsinálók állandó vevőik voltak. Áruikkal sokszor az emberek egészségét veszélyeztették e többnyire kétéshírű egyének.

borolnak az országban, szorgalmasan ellátogatva Szarvasra is, míg végre részint magas rendeletekből, részint más bizonyítékok alapján igazi minőségüket fel nem ismerték s alamsza nélkül futni nem engedték őket.

Újra és szigorúan megparancsolják a gyorsan növekvő fák ültetését, a cigányok és szolgák ügyének rendezését.

A kőművesek napszámát 9 garasban állapították meg. Az ácsoknak ismételtelen megtiltják a fahulladékok elvitelét, a földműveseknek a gyümölcs- és gabonaárusítást, mert az növeli a kenyérinséget, előmozdítva a gabonának asszonyok, gyermekek és cselédek által való elhurcolását és elfecsérlését. Gyakran halljuk a kérdést! Mit árulnak a piacon? Felelet: Gyümölcsöt. És miért árulják? Felelet: Csak búzáért. Így adódik alkalom az elvesztegetésre.

A szarvasi tanítókat az új tanítási módszer elsajátítása végett Nagyváradra rendelik.

A himlő ismét dühöngött.

A szülöttek száma 388 volt, az elhaltaké 442. Házasságot kötött 75 pár.

A községi szegények és koldusok száma 18 volt.

1779. Egy szarvasi malom harminchárom és egynegyed véka⁴⁷ búzát jövedelmezett, a kiadás harminc véka volt, tehát tiszta haszonnak három és egynegyed véka maradt!...

Nagy szárazság volt, kevés szénát arattak, s a széna és szalma ára rendellenesen felszökött.

Épen e száraz évben nevezetes kísérletet tettek egy darab földdel: miután az előző ősszel megtrágyázták, s a trágyát beleszántották, tavasszal megint felszántották, s egy pozsonyi mérő nyári búzával bevetették. A vállalkozót kigúnyolták, amiért trágyájával s a többszöri szántással Istent, a természetet s a földet gazdagabb termés hozamra akarta kényszeríteni, azonban a kísérlet a száraz évben is bevált, s amikor más vetések egyáltalán nem sikerültek, ez a darab szántóföld huszonkét pozsonyi mérős gazdag termést adott. *Ezzel megrendült azon káros elöítélet, hogy a vidék semmiféle*

⁴⁷ Metze.

trágyára, szorgalmas megmunkálására, egyszóval: semmiféle művelésre nem szorul.

A szülöttek száma 464, az elhaltaké 304 volt. Házasságot kötött 90 pár. A községi szegények és koldusok száma 16 volt.

1780. Miután Tessedik Sámuel lelkész a falusi iskolákban alkalmazandó jobb tan módszer fölött már teljes tizenhárom éven át elmélkedett, arról sokat olvasott, sőt sok, részint sikeres, részint sikertelen kísérletet is tett házában és a szarvasi iskolában, miután a lelkészi kertben csendben nem egy gazdasági kísérlettel próbálkozott, s a föld jobb megmunkálását és hasznosítását különböző módszerekkel eléggé kipróbálta, miután továbbá épen most hirdették ki a jobb tanítási módszernek a falusi iskolákban való bevezetésére vonatkozó legfelsőbb akaratot, ezért egy gyakorlati gazdasági kert alapítása végett hat hold szikes-földet kért a nagyságos földesuraságtól, s május nyolcadikán kapta meg arról a legkegyesebb elhatározást.

Először tehát népszerű, az észre, tapasztalatra és a Szentírásra alapított előadások tartattak az iskolában, és a templomban:

1. Az Isten által az ember szükségleteire, hasznára és használatára, gyönyörére teremtett természeti dolgokról.
2. Az emberi és állati betegségek okairól.
3. Azon eszközökről, melyekkel meg lehet és meg kell előzni a bajokat.
4. Az egészségesek, betegek és lábadozók kötelességeiről.

5. Az ú. n. országos csapásokról.

E munkásság nem maradt látható áldás nélkül, és rendkívüli jó és rossz érzést váltott ki.

Ugyanakkor olvasó társaságot is alapítottak, ez azonban, sajnos, a következő évben feloszlott.

Megsürgetik a gyorsan növekvő fák ültetését, a cigányok megrendszabályozását s a kártékony állatok irtását.

Tavasszal 4530 fűzfát ültettek, ezekből 4171 zöldült ki, 235 elszáradt, s 24 kiszáradni kezdett.

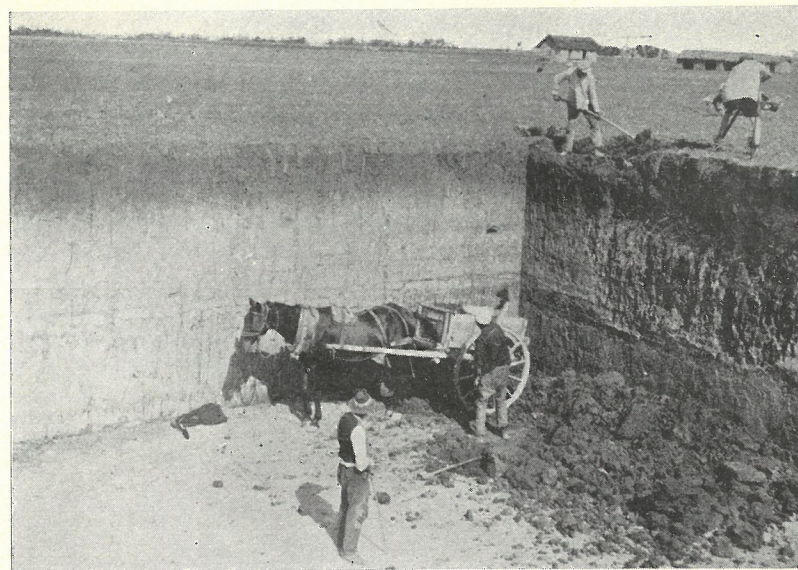
Ezen év végén halt meg Mária Terézia, az ország nagyon szeretett anyja, a nagy jóságos császár-királynő. Hú szarvasi alattvalói szívében is hálás, szomorú emlékeztetéseket hagytak mindazon jótétemények, melyeket teljes negyven évi csendes uralkodása alatt édes nyugalomban oly bőségesen élveztek. Hadd álljon itt s maradjon kitörülhetetlen betűkkel beírva szarvasi alattvalói szívébe e nagy uralkodónőnek néhány, halálos ágyán mondott utolsó szava.

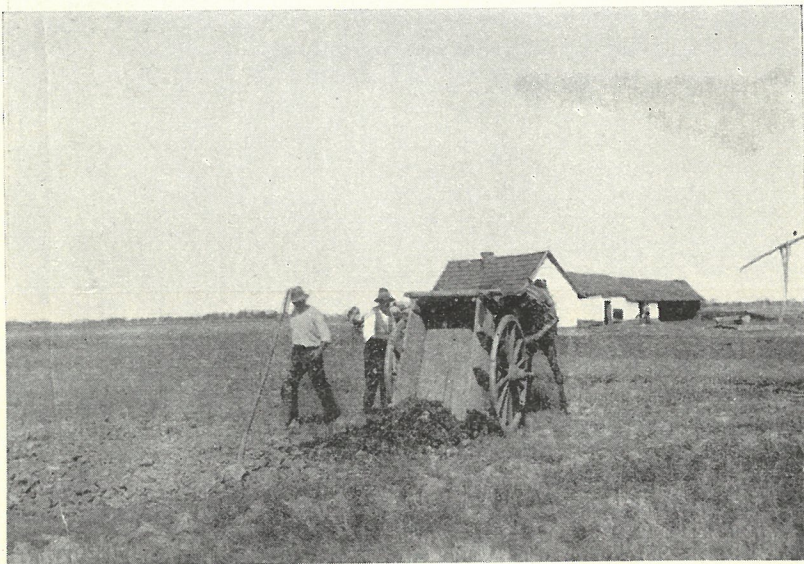
„Ha uralkodásom alatt valami rossz történt (ezek voltak a fenkölt Teréziának halálos ágyán mondott szavai), bizonyára nem akaratomból történt, mert én mindenkor csak jót akartam.“ Éjszaka egy órakor szeretett József fia kérte szenvedő anyját, hogy próbáljon egy kicsit aludni. Emez így felelt: „Miért beszélnek nekem alvásról? Talán még néhány óra, és Isten bírói széke előtt állok; inkább használnánk fel e kevés időt különféle dolgok megbeszélésére.“ Azután Józsefhez fordult s mint anya beszélt: „Kedves fiam? Nincs mit önnek adnom, hisz minden az öné: Önnek adom mégis a legkedvesebbet, amivel bírok e földön, ez: gyermekeim. Legyen atyjuk, mint ahogy én anyjuk voltam, s szeresse testvéreit hasonló gyöngédséggel!“

Az ezután következő kedden sajátkezűleg írott levelet küldött gróf Eszterházy magyar kancellárnak, ebben szíves köszönetét fejezte ki az egész magyar nemzetnek hűségéért, s kivált az első nyugtalan évben oly buzgón teljesített szolgálataiért, kifejezve, hogy még halálos órájában is élénken emlékszik arra, amikor negyven évvel ezelőtt bemutatta a rendeknek kiskorú örökösét, s azok neki a mindvégig rendíthetetlenül megtartott hűséget esküdték; reméli úgymond, hogy ugyanazon hűséggel lesznek a jövőben utódja iránt is, akiért, mint kiskorú gyermekért, egykor már vagyonukat és vérüket áldozták.

Boldog, akinek szíve és lelkiismerete semmiféle szemrehányást nem tesz a nagy uralkodónő e szavai hallatára! Annak halálos ágya mások számára époló tanulságos lesz, mint egykor az övé volt.

A szülöttek száma 401, az elhaltaké 229, a községi szegé-

Talajjavítás Szarvason Tessédik módszerével (digózás)

- I. A javításhoz szükséges föld kiemelése
- II. A föld elszállítása
- III. A föld elhelyezése a javítandó talajon

(Páter Károly tanár felvételei)

nyeké és koldusoké 14 volt. Házasságot kötött 40 pár.

1781. Először munkálják meg a szikes földeket, s tizen-négy kísérellettel magyarazzák annak lehetőségét és hasznosítását. Lásd az ezen művelést ismertető értekezést a Lübeckischer Patr. Wochenblatt 1804. évi júliusi számában az 1—16. lapon.

Az első felolvasásokat és bemutatásokat tartják a gyakorlati gazdasági kertben a szarvasi tanulóifjúsággal, utána politikai és katonai előkelőségek jelenlétében a vizsgát tartják meg.

Az első szedermagvakat vetették el, s a következő évben ötezer fiatal szederfácskát ültettek.

Kollár Julia, az első (szarvasi) szülésznő a szülészetből annyira szükséges oktatást nyert Jósa doktor békésvármegyei tiszti orvostól. Ilyen oktatásban Beischlag János kerületi kirurgus részesített addig három nyelven minden, a megyében alkalmazandó szülésznőt.

Meghalt Kovács János, ki többször volt bíró és törvénybíró, s a községnél sok érdemet szerzett. Csak az a kár, hogy ez az egyébként derék ember néha elhamarkodva beszélt, sőt cselekedett. Hogy pedig ez egy bíró esetében milyen gonosz következményekkel járt, azt Eger Keresztély akkori ügyes és buzgó községi kirurgus esete bizonyítja. Bizonyos hatalmaskodó nőszemély u. i. rávette a bírót, hogy valami jelentéktelen szomszédi viszály miatt huszonöt botot méressen az orvosra. Szívleld meg olvasó, amit a Magyar Paraszt 7—11 lapján írtam a bírának kedves hazánkban pontosan még mindig körül nem írt hatalmáról, s aminek visszavonására még az 1805. évben sem látok okot!

Mit mond ez a kiáltó méltatlanság, melyet egy orvoson követtek el, kinek segítségére és bizalmára ilyen népes helységben annyi egészségesnek és betegnek éjjel-nappal szükségére lehet? Az olvasó adjon erre választ magában. Csak akkor becsülni meg az orvost, ha szükségünk van rá, ez olyasvalami, amit az emberiség dícséretére válónak nem nevezhetek. És Kovács János hányszor vette igénybe ezután is hosszas és fájdalmas betegségében a megbotozott orvos segítségé-

gét, miben a becsületes ember részesítette is őt. Temetési textusa a kolosszobeliekhez írott levél volt, III. 8., 12., 13., 22—25. Cap. IV. 1. 6.

A szülöttek száma 409, az elhaltaké 229, a községi szegényeké és koldusoké 17 volt. Házasságra lépett 69 pár.

1782. A szarvasi ugarföldeket felváltva kukoricával és búzával vetették be, miáltal:

1. E földeket a gatzól célszerűen megtisztították.

2. Azok jövedelme még száraz években is szemelláthatólag más, nem jövedelmező földeké fölé emelkedett. Lásd az 1761. évi megjegyzést.

A papi kertben hatvanféle részint vadfát, részint gyümölcsfát ültettek, hogy kipróbálják, hogy ebben a talajban s ezen éghajlat alatt melyik terem legjobban. A tapasztalás azt mutatta, hogy a gyümölcsfák közül a különféle alma- és körtefák, a vadfák közt a tölgy és az ákác; ezek azon fák, melyek e síkvidéken legjobban használhatók, s melyeket hamarosan használni is fognak.

*Sere piros Daphni, carpent tua poma nepotes,
Sere arbores, quae futuro saeculo prosint.*⁴⁸

Elkészítik és kidolgozzák a szarvasi gyakorlati gazdasági iskola első tervét, annak vázlatát benyújtják a hatósághoz, s azt Pásztori Sándor, a császár tisztán — s mélyen látó titkára, mint cenzor jóváhagyja s aláírja.

E tervzet nem riadt vissza a világosságtól, még a legnagyobb iskolásötétségben sem.

Judicis argutum, non reformidat acumen.⁴⁹ Cicero.

A szülöttek száma 388, az elhaltaké 469, a községi szegényeké és koldusoké 16 volt. Házasságot kötött 77 pár.

1783. Mayer Frigyes, a kupferzelli nagy gyakorlati gaz-

⁴⁸ Ültess körtefákat, Daphnisom, és unokáid a Te gyümölcsödöt fogják élvezni. Ültess fákat, melyek majdan hasznára lesznek jövendő nemzedéknek.

⁴⁹ Nem retten vissza a bíró éles elméjétől sem.

dász jónak itéli az új tanítási módszert. Lásd e kérdéseket és feleleteket levelekben. Tübingen, 1758. II. füzet, 240—262 l.

Hat községi bika hat napon át fosztogatja és pusztítja a gyakorlati gazdasági kertet; addig pusztították a lóherét és az első ott nevelt gyümölcsfákat, míg végre a hetedik napon szigorú tilalom nem jött Vida uradalmi intéző úrtól.

A rendeletet világosan megmagyarázva, határozottan eltiltják, s megszüntetik a vihar ellen való harangozást. Szarvason már 1746-ban, sok évvel ezelőtt beszüntették azt; így annál könnyebben volt teljesíthető a legfelsőbb császári és királyi rendelet.

Mily áldottak volnának a kormányok! S mily boldogok és áldottak a kormányzott országok és népek, ha bölcsen és a köz érdekében elrendeltek jól át is értenék, s meggyőződésből, okosan, a köz javára követnék, és véghez vinnék! Ez azonban bajosan lesz így a világi és egyházi előjárók egyesített közreműködése, s egy jobb népoktatás nélkül. Miért nem használták eddig ezen egyetlen hatásos eszközt jobban? Talán azért, mert e tárgyban hiányzott az előjárókkal való egyetértés. Köszellem! Köszellem! Mily sok jót is vihetnél te véghez!

A szülöttek száma 428, az elhaltaké 325, a községi szegényeké és koldusoké 14 volt. Házasságot kötött 92 pár.

1784. Szamárherét⁵⁰ (Hedysarum onobrichis, török kakascímer⁵¹) vetnek, de az nem igen tűnik ki más füvek közül. Azonban Pusztá-Kondoroson és egy másik, több meszet tartalmazó talajban sokkal örvedetesebben s szebben fejlődött. Tehát, fogják mondani, oda kell vetni, ahol arra az anyatermeszet figyelmeztet. Persze, persze, ha az új gazda ott új földet is kapna, s azt körülkeríthetné, — hogy biztonságba helyezze emberek és állatok támadása ellen.

Mivel a bor ára nagyon felszökött, és kétszeres pénzért is csak savanyú lőre volt kapható, az árpa pozsonyi mérője viszont évről-évre csak 8—15 garas volt, egy B. D. nevű tehe-

⁵⁰ Esparcette.

⁵¹ Türkischer Hahnen-Kamm.

tős paraszt, ki kitanult kádármester volt, elhatározta, hogy Szarvason sörfőzőt állít fel, mivel akkoriban az egész vármegyében csak egy-két sörfőző volt, s a messziről hozott sör forró nyáron megsavanyodott. Azonban nem kapta meg az engedélyt, annak ellenére, hogy nem sokkal azelőtt legfelsőbb parancsra a szószékről hirdették ki azon császári és királyi rendeletet, mely szerint ki-kí ott, ahol legjobban tudja, tetszése szerint üzheti azon mesterséget, amelyiket akarja.

Talán csak a legközelebbi országgyűlésen fog eldőlni, hogy e rendelet kiterjeszkedik-e annyira, hogy a birtokosok jogait akkor sem csorbítja, ha ők a maguk jogaival egyáltalán nem akarnak élni. Akkor majd mi is a faluban örülhetünk egy pohár jó sörnek; addig azonban tartsuk meg reá étvágyunkat.

A szarvasi tanítási módszert, mint a falusi iskolák számára mintaszerűt ajánlják a Wiener Provinzial Nachrichten 80., 81. és 82. számában, mintát is közölve abból.

Élősövény készítése végett hároméves fűzfák árnyékában, forgatott földbe galagonyamagvakat ültetnek; a második-harmadik évben kihajtottak szép növésük által megcáfolták a megmaradásukban kételkedők vélekedését; ezek azt hitték, hogy mint erdei fák számára az éghajlat és a talaj alkalmatlan. Mi mindent kell minden jóságuk és ártatlanságuk ellenére, ősi előítéletből elviselnie az éghajlatnak és a talajnak!

Tessedik Sámuel megírja „Der Landmann in Ungarn, was er ist, und was er sein konnte“ című könyvét. A német példányokat nem akarták vásárolni, sőt a kivonatokat azzal a megjegyzéssel küldték vissza: „nem kell, mert német, s az auctor: proditor patriae.“ E munkát gróf Széchenyi Ferenc őexcellenciája intézkedésére és költségén nemsokára magyarra is lefordították, s 1786-ban Pécsen kinyomatták. A latin Ephemeridesben néhány ívnyi hasznos kivonat készült e munkából. A szerzőt a pozsonyi iskolai és tanulmányi bizottságba küldik.

A szülöttek száma 388, az elhaltaké 320, a községi szegényeké és koldusoké 18 volt. Házasságot kötött 93 pár.

1785. Tizenkét iskoláslány és Blaskovitz József gyakornok az első két mázsa és hetvenhat font selymet termelte; részint Budán, részint Szarvason megfonták azt.

Fölépítik az új egyházi malmot; az építő molnár 55 forint készpénzt és két zsák lisztet kapott, azonban a terézianusi és josefinusi szabályok értelmében semmi forgácsot és fahulladékot nem volt szabad hazavinnie.

Ezen évben jobban rendezték a szegény- és koldús-ügyet, úgyhogy ötezer lakos között mindössze négy koldús és hat községi szegény volt.

A nép érdekei szempontjából két igen hasznos iratot hirdettek ki. Ezek Szarvason a paraszti jólétet, bárha csak kis részben is, előmozdították, fellendítették s állandósították. Az első a paraszt személyes és reális javainak biztosítására vonatkozik, a másik a katonaszökevényekre. Lásd, amit már húsz évvel ezelőtt nyíltan megmondtam a Magyar Parasztban a paraszt személyes és reális birtokáról (a 72—82 l.-n). Adja az ég, hogy meghallgassák és megszívleljék!

Ismét nagyon dühöng a himlőjárvány.

A szülöttek száma 370, az elhaltaké 444, a községi szegényeké és koldusoké 10 volt. Házasságot kötött 51 pár.

1786. A szarvasi evangélikus egyházközség megkapja a legfelsőbb királyi jozefinusi engedélyt, hogy ismét dűledező temploma helyett szilárd anyagból újat építsen. Ezen épület a török háború alatt minden gyűjtés, koldulás, s az adózó paraszt megterhelése nélkül (a régi torony renoválásával együtt) három éven belül, a szarvasi evangélikus egyházközség önkéntes kegyes adományából, egy ezen építkezésnél kipróbált gazdaságos pénzforgatás által huszonhétézer forint költséggel felépült, s már az 1788. évben fel is szentelték azt. Az utókor nem fogja elhinni, hogy e szolid épület oly rövid idő alatt, oly kevés költséggel és emberi erővel volt felépíthető. Aki az említett pénzforgatást, az emberi és gyermeki erők célszerű koncentrációját és felhasználását, az épületanyagok felkeresésének, és szárazon meg vízen, első kézből való megkönnyített szállításának módját nem ismeri, az bizonytalanságba fogja vonni ily szolid és mégis olcsó építést

lehetőségét. Ámde kérdezheti majd valaki: ki volt, aki ily kőben és fában szegény vidéken oly csekély költséggel felépítette azt? *Kimnach Lajos* az illető neve, pozsonyi építő- és kőműves mester volt, oly férfiú, ki szakmáján kívül sok mindenhez értett és sok mindent csinált, ki ez építkezésnél állandóan jelen volt, ki jóakarói tanácsait helyesen tudta felhasználni. Szarvason s Szarvas számára csak négy év alatt annyi hasznos tervet csinált, hogy ha a korai halál s néhány akkor még áthidalhatatlan nehézség nem akadályozták volna őt terve megvalósításában, Európa első építőmesterei között foglalhatott volna helyet. Meghalt, mielőtt az iskolaépületet befejezhette volna. Az ő terve szerint építette azt fel tizenegyezer forint készpénzért (a napszámosok munkáját nem számítva) Krausz pesti kőműves. A becsületos *Kimnach* özvegye és ellátatlan gyermekei még ma is élnek Pozsonyban; atyjuk reájuk nézve is nagyon korán halt meg.

Pusztá-Kondoroson, a szarvasi határban óriási mennyiségű tengeri-homokot találnak, s azt az említett két monumentális épületnél felhasználják. Az építés már csak ezáltal is nagyon meg lett könnyítve, mert azelőtt ilyen homokot Aradról, a Marosból kellett hozni kilenc mérföldnyi távolságból, hacsak szeleknek, viharoknak ellenálló épületet akartak emelni. Magának a homoknak ilyen költséges szállítása is ezrekbe került volna, amit így megtakarítottak, ez is egyik kulcsa e szolid építkezés lehetőségének. A második, harmadik és negyedik kulcsot ott keressük, ahol minden bizonynyal meg is fogjuk találni: az építési pénztár lelkiismeretes igazgatásában, a hulladékok felhasználásában, a pénz forgatásában, s a célszerű, koncentrált emberi erők hasznosításában. Augusztus 7-én meghalt Kugyela János, ma is fennálló s felvirágzott mezőváros egyik első települője. Ime, jó alkalom következtetések megalkotására a statisztikusok számára. Olvassuk Garve Keresztély vegyes iratai között a kisvárosok romlásáról s e romlást feltartóztató eszközökről írott leveleit.

A szülöttek száma 444, az elhaltaké 229 volt. Házasságra lépett 89 pár.

1787. Közzétették, megmagyarázták és életbeléptették az árvákról szóló, József-féle bölcs rendeletet, de fájdalom! vele együtt ismét el is temették. S vajjon ki fogja azt József sirjából azok számára megint előhozni, kik apa, anya nélkül kereszténynek között élnek a föld hátán, kik gyámolító és gondozó nélkül tengődnek civilizált népek között? És ki fogja megmutatni a világnak, hogy ezen uralkodó és árva-atya mennyi jót akart és tett az elhagyott és árva emberiséggel?

Megindítják a Kőrösön az első nagy, kétezer darab kemény épületfából álló faszállítmányt, s Wiesner kincstári erdőmester úr segítségével és irányításával hihetetlenül olcsó áron le is bonyolítják. Ime megint csak egy kulcsa az olcsón és szolidan való építkezés titkának.

Konventualiter üdvözölték, s a jelenlegi egyházi és iskolai előjárók nagy elismeréssel fogadták és körözték az új tanítási módszert, melyet gonosz idióták annyira lecsepültek. (Megjegyzés: a kurrentáló szavai szólnak így.) Ám e tanítási módszernek oly becsületet szerző eme körözvény igen különböző benyomásokat váltott ki; irigységet támasztott, s dühbe hozta mindazokat, kik a sötétséget jobban szeretik a világosságnál. Ezen embereket obskurusoknak, tudós éjjeli baglyoknak nevezik, mivel nagy üres fejük van, s az éjszaka sötétjében világítanak.

A főparóchia melléképületeit, a ló-, tehén- és borjú-istállókat, tyúk-, kacsá-, pulyka- és galamb-ólakat a paróchiáról egy majorba helyezik; ezáltal az egyházi pénztár pénzben, építőanyagban, egyházi robotban nagyon sokat megtakarított, s az előmozdította a templom és iskola építését.

Földalatti kincset, u. n. *márgát* keresnek hét különböző helyen, s varázsvessző nélkül találnak is. Szarvas jóléte még inkább emelkedne, ha valamikor ez eddig ismeretlen és felhasználatlan holt-kincset, talán majd egy rossz terméstől sürgetve, megtanulná hasznosítani. Lásd Mayer Frigyes próféta előrelátású Metamorphosisát. (Levélbeli kérdések és feleletek, II. füzet Tübingen, 1785, 285. l.)

Rohoska Mátyás molnármester felépíti az első olajmalmot; még most, 1804-ben is hat mérföldről is jönnek ide olajmal-

jat sajtoltatni. Oly nehéz elterjeszteni faluban a legszükségesebb és legnélkülözhetetlenebb ismereteket, gépeket, kezeleéseket! Scilicet — az iskolában mindent tanulunk. csak azt nem, ami a mindennapi életben legjobban hasznunkra volna.

Ezen olajmalom felállítása által:

1. A tűzveszély csökkent.
2. Sok faggyúgyertyát megtakarítottak.
3. Oly jól hasznosították az eddig egyáltalán fel nem használt repcemagot, mely e vidéken, kivált száraz években (amikor a tehén és az ökör a legkevesebb faggyút adja), igen jól tenyészik, hogy nagymérőjét 2 forint 30 krajcárért is keresik, és Pestre is szállították.

Meghalt Molitorisz János, az iskola rektora, ki hét előgyermekét egyetlen szobában nevelte, míg a másokban tanítania kellett. Lásd a Landmann in Ungarn 21—27. lapján.

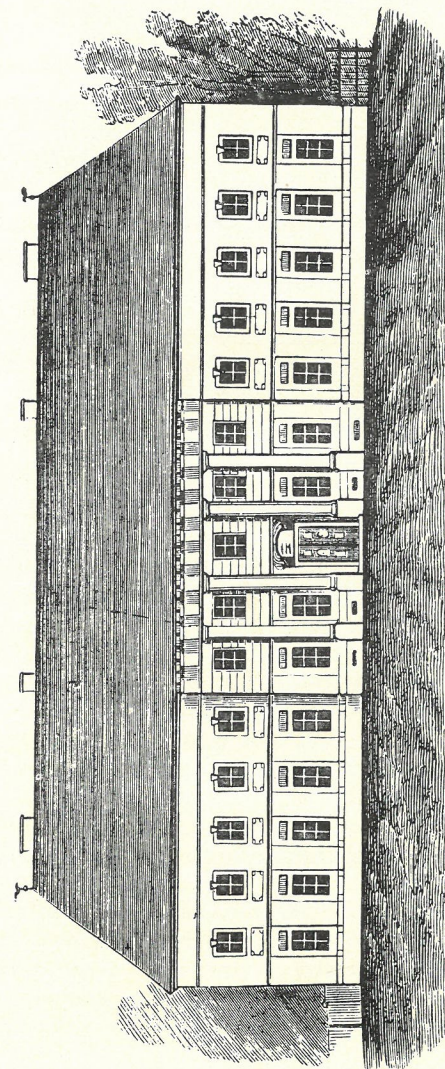
Tessedik Sámuel szeptember 2-án két aranyéremmel kísért dicséret iratot kapott. Angyal József alispán és tanácsos, mint kiküldött, nyilvánosan és ünnepélyesen, templomi gyülekezet előtt olvasta azt fel, szép beszéd kíséretében, amely után az egyik érmet a lelkésznek, a másikat nejének, szül. Markovitz Teréznek adta át. Ez sok jó, de talán még több rossz érzést váltott ki oly embereknél, kiknek szíve így szólt: aut imiteris, aut oderis.

Kihirdették II. József házassági rendeletét. Ó, mennyi rosszat lehetett volna ezzel elhárítani, s mennyi jót valósítani meg, ha kellően méltányolták volna!

A szülöttek száma 385, az elhaltaké 286 volt. Házasságot kötött 73 pár.

1788. Tizenkét, már korosabb matrónából, megalakult az első tervszerű kertésznők társasága, azonban a fanatizmus már az első évben fel is bomlasztotta, még mielőtt a jobb kertművelés terén az első lépést megtehetette volna.

Néhány font káposzta- és répamagot osztanak ki ezerkétszáz sarvasi paraszt között, megadva nekik a szükséges útbaigazítást arranzve, hogy hogyan kell e magvakat elültetni s a termést hasznosítani. Néhány év múlva bizonyos beállott akadályok miatt megszűnt ezen iparág (sic).

Az egykori Tessedik-féle gazdasági iskola épülete eredeti alakjában

József császár őfelsége június 27-én Zimonyban elhatározta, hogy a szarvasi gyakorlati gazdasági intézetet leggyelmesebben személyesen megtekinti, azonban betegsége és halála megakadályozták ebben.

Augusztus 5-én legfelsőbb leirat felszólította Tessedik Sámuel, hogy ő császári és apostoli királyi felségének három fontos tárgyról részletes írásbeli felvilágosítást adjon — amit ő meg is tett.

Az országos dikasztérium megvizsgálja Tessedik Sámuelnek a község és iskola rendezésére vonatkozó tervét, s ezt a nagytekintetű királyi helytartótanács által 12484. sz. alatt Bécsbe továbbítja, ahonnan Pálfi gróf magyar kancellár úr őexcellenciája kegyes leiratával szept. 11-én megküldi a tekintetes vármegyének és a nagyságos földesuraságnak.

Július 7-én és 8-án Sick berlini, Frenzl drezdai és Tolnay pesti tanárok átutazóban Szarvason voltak, s megtekintették az intézetet.

Július 18-án délben, a déli harangszó után a villám becsapott a rézzel fedett új toronyba; a tűzsugár a felső vasrúdba csapott, eloszlott a torony felső sisakján, a vasdróton az alsó kupolára ment, ott tüzes szisszenéssel eloszlott, s nem tett kárt sem a fából készült tetőszerkezetben, sem a harangozóban s azon emberekben, kik tizenkét órakor a torony kapujában gyültek össze.

Decemberben felszentelték az új templomot; hogy nagyobb legyen a nagy tömegben a rend és csend az istentisztelet alatt, s hogy az új templomrend azonnal hatályba lépjen, a két rendes templomszolga mellé hét más felvigyázót állítottak (effektív intézkedés).

Az 1787. évi legfelsőbb rendeletnek megfelelően betiltották a szent három király-adót s minden lelkészt 60 forinttal kárpótoltak.

Megszüntetik az egyházi és iskolai földek robotját, s a község a megműveltetésért kárpótlásul minden pozsonyi mérő termés után két forintot, az összes tizennyolc mérő ki-termelésért harminchat forintot fizet.

1789. A régi templom romjait és az újnak állvány-fáit

felhasználják az új iskola építésénél s öt év alatt önkéntes adományokból s a fent említett pénzforgatás által (a napszámokat nem számítva) 11.000 forintért felépítik azt. Lásd ezen épület tervét a gyakran idézett „An das Ung. Publikum“ c. iratban, s a két királyi bizottság elé terjesztett nyilatkozatban.

Pro mem. Amikor az építkezés a tégláégetéshez szükséges tüzifa hiánya miatt egy álló éven át szünetelt, a szarvasi szőlőkből háromszáz öl tüzifát s néhányezer vesszőnyalábot hoztak, s a téglát azon égették. Lásd a részletes tudósítást az 1794. évnél.

Ezen és a következő 1790., 1791. és 1794. években a lóhere-mag évente kétszer ért meg, ami a föld művelésének legmagasabb fokát cáfolhatatlanul bizonyítja.

1790. Kilencvenhárom gyümölcsfajtát hoztak Bécsből Szarvasra, a forgatott, idáig terméketlen szikes földbe ültették, ahol azok kitünően tenyészve, újabb alapot teremtettek a jobb gyümölcsstermelés ügyének, mert a jeles termés-eredmény megsemmisítette azt az ősi előítéletet, hogy a nehezebb gyümölcsfajok nem tenyészhetnek ezen éghajlat alatt, ebben a talajban.

Rossz helyen ültess fát, és gondozd, megjutalmazza fáradtságodat s örömet szerez; ha öreg leszel, milyen jó lesz árnyékában pihenni!

És ha majdan egykor az élet rögös útjain elfáradsz, feküdj egy magad-ültette fának jóltevő árnyékába, élvezd annak tégedet és száz másokat felüdítő gyümölcsét és... filozofálj!

Az 1790—1791. évben Szarvason három gyümölcsfaiskolát alapítottak.

1791. Megkezdtek s szint hihetetlenül olcsó áron szerencsésen le is bonyolították a 3487 db hosszabb-rövidebb épületfából álló második faszállítmányt; Csongrádig a Tiszán, onnan a folyón (Kőrösön) vitték Szarvasig.

Június 26-án igen tevékeny élete derén meghalt Tessedik (szül. Markovitz) Teréz, szarvasi papné. Segítőtárs volt Magyarországon első gyakorlati gazdasági iskolájának megalapítá-

sánál, nagy gazdasági utazást tett, hét mázsa selymet termelt, s József császár dicsérő-irattal s aranyéremmel tüntette ki. Életét az Ofner Saats-u gel. Nachrichten-ben, a Becker-féle Deutsche Zeitung-ban és Schlichtegvol nekrológjaiban írták meg.

A szarvasi iskola tanulóinak száma 991-re emelkedett, azonban a tanulók szép előhaladása nagy bosszankodást váltott ki az emberek azon osztályainál, kik a sötétséget jobban szeretik, mint a világoosságot.

1792. Szerencsésen megszüntették a káros iskolai visszaéléseket, u. m. kántációt, ostya-áruulást, a kisebb-nagyobb, részben megengedett részben meg nem engedett iskolai kol-dulásokat, a karácsony estéjén való lövöldözést, éneklést. stb. stb. Ezáltal a tanítók és tanulók időt nyertek arra, hogy magukat az iskolában és azonkívül hasznosabban foglalják el.

Rektornak Szarvasra hívták Melian Györgyöt, egyik pozsonyi iskolatársamat. E férfiú volt az első, ki az iskolai slendriánizmus helyett a javított tanítási módszert bevezette, azonban megvetették, üldözték és bosszantották, mivel természettől fogva énekelni, óbégatni nem tudott, parasztokkal tréfálkozni, részegeskedni meg nem akart; a sok piszkálódástól kifáradva végre is kénytelen volt röviddel halála előtt otthagyni az iskolát s Mokrára menni papnak.

Az első kísérletet tették sovány ökröknek tizenegy hétig való hizlalásával; ez oly jól sikerült, hogy a szokatlanul nehéz ökröket meleg napokon nem merték megvásárolni, s tovább hajtani: otthon azonban fontjáért nem tudtak többet kifizetni két-három krajcárnál.

1793. Iskolásgyermekkel megkezdik a gyapjúfonást; vetélkedés s néhány jutalomszalag célirányos kiosztásának alkalmazása következtében a finomfonók száma mindjárt az első évben százhetvenre szökött fel. Egy évnyi és néhány hónapnyi idő alatt 6728 rőf hosszú, tizenegyféle szövetet készítettek a különböző, finomabb és durvább anyagból. Lásd az „An das Ung. Publikum“ 41. lapján a 37. szám alatt az a),

b), c) és d) pontokat, továbbá a Brüner Patr. Tageblatt találó megjegyzéseit.

A zombékokat egy alacsony, többnyire víz alatt álló földdarabon még a legszárazabb évben is jól jövedelmező rétté alakították.

Három községbeli nagyhangú alak, támogatva néhány hatalmon lévő egyéntől, szövetségben az intézet ellen. Gonosz, sötét, de egészen alaptalan vádakat támasztottak a parasztek között az iskola, annak igazgatója s a tanítási módszer ellen, felingerelték a népet az oly szépen virágzó gyermeki ipar ellen, úgyhogy vallási és paraszti fanatizmus megbuktatta, megsemmisítette az intézetet, még mielőtt az a közönség elvárt közreműködésével kellő létjogosultságot szerzett volna magának. Lásd e kérdést az „An das Ung. Publikum“ 18—28. lapjain, s néhány zsenge gyümölcsét e szarvasi alig felvirágzott s máris megszűnt ipariskolának a 31—63. lapokon.

Fölállítják az első Intelligenz-Tafelt, de mivel úgyszólván egyáltalán nem akarták használni, megszüntették.^{51a}

1794. Megkezdődtek a nyilvános felolvasások a gyakorlati gazdasági intézetben; ez ünnepélyes alkalmat az Erdélyben parancsnokoló Mitrowszky gróf tábornagy úr öccelleneciája jelenlétével megtisztelte.

Az első szerencsés kísérleteket végezték kukorica-, zab-, dinnye-, dohány-, répa-, burgonya- és köles-földeknek újrászántás nélkül való búza- és téli-árpa termelésére. E kísérleteket azóta hétízben ismételték meg, mindannyiszor sikerrel.

Háromszázra emelték a bel- és külföldi gyümölcsfajták számát, s az intézet bukásakor a környéken terjesztették el azokat. Lásd az „An das Ung. Publ.“ 47. lapjában a 41. sz. a.

„Méltán forr abban a szorgalmatos kertészben a méreg, ki valamely ritka plántát idegen tartományon megszerez nagy áron, s mikor húsz esztendőig való fáradsága után,

^{51/a} Talán az Intelligenz-bureauval azonos s mint ilyen, az árucere lebonyolítására és munkaközvetítésre szolgált volna. Ez az intézmény akkortájt, főleg Németországban, igen el volt terjedve; abból fejlődött ki a munkaközvetítő hivatalok intézménye.

nyilni és virágozni kezd, akkor egy idegen kéz azt szemelátára leszakasztja, még minekelőtte csak megszagolhatta volna.“ Nagy Sámuel, a szanderi munka⁵² magyar fordításában: Az Istennek jósága és böltsessége a természetben. 7. l. 1734.

Lepkeszeget,⁵³ földitömjént⁵⁴ és más gyógynövényeket, egy troktárt, lepedőket, fecskendő-üveget szereztek be. e kicsi kezdettel gazdasági házi gyógyszertárat állítva emberek és állatok számára.

Összegyűjtötték az első fűzfagyapotot⁵⁵ s abból egy kalapot s két paplant csináltak.

Megkezdtek a méz és viasz fölöslegének háromszori és négyszeri kivágatását,⁵⁶ valamint a kaptározást, s megakadályozták a méhek elpusztítását.

1026 ember halt meg, kik közül 647-t a kinzó himlő ragadott el, mások máig is szenvednek e veszélyes járvány gonosz következményeitől.

1795. Igen száraz nyár és rendkívül kemény tél után beálló szűk esztendő ez. A nagy drágaság mellett szolgálat és kenyér nélkül maradt embereket már télen különböző mesterségeknél foglalkoztatták, hogy a lopástól, rablástól visszatartsák őket. Gyökerestől kiszedették velük a szőlőkben a száraz nyáron és kemény hidegben elpusztult öreg, mohos fákat, azokat felvágatták, kötegekbe rakatták, s ezért négy garas készpénzt s két font kenyeret fizettek nekik. A szőlős kertek öreg és már hasznavehetetlen fáit pénzzel, gabonával, kenyérral fizették meg a birtokosoknak. Ezáltal a szőlős kertek sok fölösleges és csak kártokozó fától megtisztultak, jobb lett a bor, s jobb, nemesebb fajtákat ültettek a régi, nyomorult gyümölcsfajok helyébe. Így kellett szigorú tanító és rendetcsináló-mesterré válnia a kemény szűkesztendőnek.

Mivel a szegény gazda lovai a takarmány és a jobb gon-

⁵² Sander Henrik munkájának.

⁵³ Másnép görögszéna foenum graecum.

⁵⁴ Pimpinella, bábfű, csabaire.

⁵⁵ Weiden Wolle.

⁵⁶ Zeideln.

dozás hiánya miatt annyira legyengültek, hogy kevés gabonáját sem tudták a szárazmalmokban megőrölni, a vízimalmok meg részint messze voltak, részint befagytak, ezért néhány kézimalmot állítottak fel, s azokban a búza köblét (két pozsonyi mérő) tizenkét garasért vagy tizenkét font kenyérért, a köles köblét nyolc garasért vagy nyolc font kenyérért örölték. Ezen megoldás az iparosokat és parasztokat liszthez juttatta, a szegényeket a lopástól, rablástól visszatartotta, talán sokkal célirányosabban, mint ahogy azt a rendeletek, tilalmak, deres, botozás, börtön, akasztófa, karóbahúzás, kérekbetörés teszik. Mert éhség! Mint segít az ésszel és szívvel magán, ha nincsenek más segítőeszközei.

Az 1794—95-i kemény télen a nagy inség után némely napokon egynéhány száz, sőt ezer szánt lehetett látni, amint csontvázakhoz hasonló emberek (kiéhezett szegény oláhok) húzták azokat. Szomorúan és leverten tántorogtak ezek Szarvason, s erőtlen, akadozó hangon gagyogták: „župpane, gesta gruj?“ — azaz: „uram, van gabonája?“ Azután vidáman, elégedetten siettek haza egy-két-három zsák gabonával feleségeikhez és gyermekeikhez, hogy a már-már közelben leselkedő éhhaláltól megmentsek őket.

Nem kellemes végre ily szomorú esetek láttára felébredni mély álmunkból? Emberiség génusza, te majd itt, majd ott ébresztgetsz, s mi még mindig tovább alszunk!

A takarmány-inség akkora volt, a marha e vidéken annyira tönkre ment, hogy némelyik nagy- és kiscsorda mindezt elvesztette, mások kénytelenek voltak marháikat messze vidékekre, a mocsarakba hajtani, ott drága pénzen sással, náddal kiteleltetni, s mégis, mikor az állatok hazajöttek, nagy részük megdöglött. Némelyik tanyán oly nagy rakásokban heverték ezen állatok hullái és csontvázai, hogy még a több mint kétezer kutya sem tudta e büzlő dögöket elfogyasztani. Lásd az „An das Ung. Publikum“-ban a 44—47. lapon.

És néhány hivatásos tudós is hiszi és állítja, hogy e vidék nem szorul megmunkálásra, mesterséges rétekre? Ez a takarmányinség alkalmat szolgáltatott arra, hogy megkíséreljük több és jobb takarmány termelését; ez sikerült is. A

többnyire János napja előtt beálló, a szénára igen káros, de a mezei terményekre annyira szükséges és hasznos János-eső előtt kaszálták a réteket, a sorokban heverő szénát megforgatták, szétszörták, 12—24—36 óra leforgása után részben a szénapadlásra vitték, részben kazlakba rakták. Az ilyen rétek oly jó sarjút adtak, amilyet e vidéken soha nem ismertek, s az hihetetlen volt.

Vajha némely ember és keresztyén felfigyelne a természetnek jótakaró intésére, azt megtanulná megérteni és követni! De ezt — csak a naturalisták teszik. Kiséreljétek meg, ti halandók, és jobbítsátok helyzeteteket, használjátok fel azt, mit a természet nyújt nektek! De csak gondolkodni és beszélni az időjárás változásainál, annyi, mintha csak egy évvel ezelőtt születtünk volna — mondja Sévigné asszony. Talán ő is... naturalista volt?

Az első próbát teszik szarvasi aszúborral, 1796-ban a másodikat, 1797-ben a harmadikat, 1799-ben a negyediket és 1804-ben az ötödiket, jó sikerrel. A hatodikat 1808-ban.

1796. Szarvasnak azon megtiszteltetésben és örömben volt része, hogy Sischkowitz tábornokné őexcellenciáját, mint báró Harruckern-birtokok társ-örökösnökét tisztelhetette; e nemes hölgy ezen alkalommal értékes ajándékokat osztott ki a tanulók között.

Fehér-répából⁵⁷ elkészítik az első szirupot, és az még az 1804. évben is jó és használható.

A község szénája tizennégy napig a sorokban hevert; a gyűjtőket tizenkét botütéssel és pénzbírsággal kellett büntetni, hogy összegyűjtsék.

1797. Szarvas ebben a száraz, terméketlen évben negyvenkét mázsa lucerna- és lóheremagot termelt.

Összegyűjtötték s az 1798. évben elvetették az első ákác-magvakat. 1799-ben és 1800-ban július és augusztus hóban sorokban kiültették az egy- illetve két éves csemetéket, s azok kitűnően fejlődtek a körülkerített kertekben, azonban a nyílt

⁵⁷ Runkel-Rübe.

mezőn elültetett ezerötszáz darabot a nyulak mind elpusztították.

Tisztelettel felkérjük azt, aki a nyílt földeken ültetett fáknak nyulak által való elpusztítása ellen biztos, kipróbált módszert tud, hogy azt az *Ungarischen Miszellen*-ben ismeresse. Már sokat megpróbáltak, de egy sem egészen biztos és használható.

1798. Kihirdették az új tűzrendeletet, éjjel nappal őrt állítottak a toronyban és az utcákon. Az elsőket, még mint fizetett szolgálkat a község tartotta, a többi, nem fizetettek kötelességüket régen szegre akasztották, oda, ahová már sok kötelességet akasztottak.

Nem kell az ilyen közhasznú intézkedéseket valami javadalmazással kapcsolni össze, hogy tartósságot és szilárdságot szerezzenek azoknak?

Új rendeletet készítettek a csavargók ellen; ennek megfelelően e népséget éjjel-nappal pontos ellenőrzés alatt kell tartani: Csakhogy kevés gyümölcsöt fog hozni ezen üdvös rendelet egy olyasféle dologház nélkül, amilyen az 1804. év októberében Bécsben nyílt meg, vagy amilyen Kassán léteült.

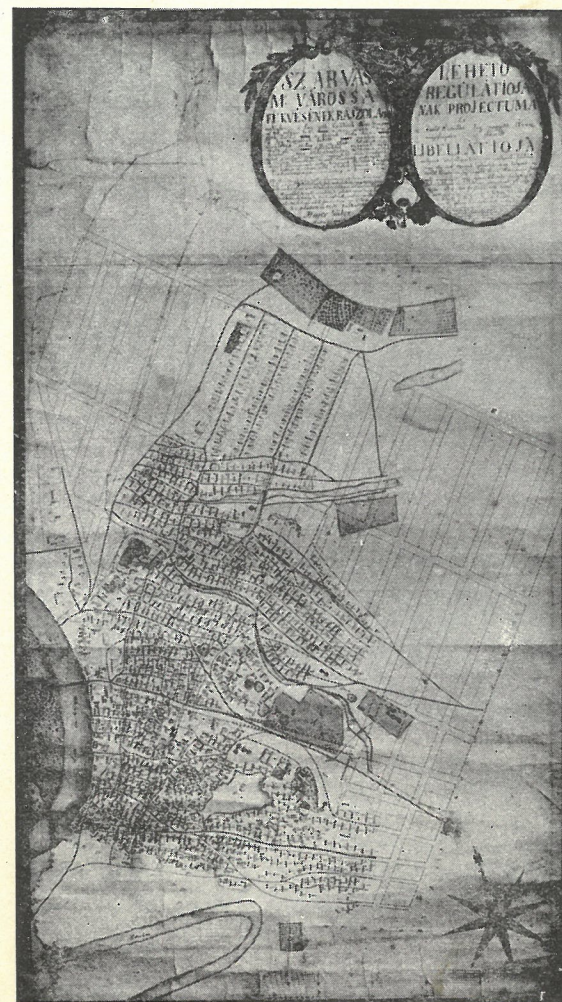
Goog. G.-tól, Altonából, Hamburg mellől az első spárgamagvakat⁵⁸ hozzák Szarvasra, s azokat március, április, július és augusztus hóban ültetik el. A tavasszal ültetett szépen fejlődött, azonban az első záporosó után megdőlt és többé nem állott fel; sok magot, de nagyon kevés takarmányt adott. A nyáron ültetett csak itt-ott fejlődött ki, s nem nőtt meg. Ez annak bizonyítéka, hogy e takarmányfű nem alkalmas e vidékre. Ugyanazt mondhatni a zellerről.⁵⁹

Másodszor ültettek muhart,⁶⁰ 1802-ben harmadszor, 1803-ban negyedszer. Magva nem a legjobban sikerült: 1804-ben nagyon üszkös lett. Alacsonyan fekvő nedvesebb helyen talán szára és magva jobban sikerülne.

⁵⁸ Spärgel-Saame.

⁵⁹ Selle.

⁶⁰ Muhar.

A Tessedik-korabeli (1801) Szarvas térképe

Az országos dikasztérium jóváhagyja a gyakorlati gazdasági tanmódszert; az intézet hat évre megerősítettet mint nyilvános intézet királyi oltalmat nyert. Öt tankerületet⁶¹ utasítottak, hogy öt kerületi gyakornokot küldjenek az intézetbe avégből, hogy ezt a tanítási módszert elsajátítva, azt az országban elterjesszék. Ezen egyének, u. m. Intze, Oertel, Moldava, Hrala, és Dombovitz, a következő év március és április havában megjöttek, s velük még húsz és egy-néhány gyakornok, kik biztos és kedvező állás reményében szorgalmasan hallgatták ezen első tanfolyamot, azonban: spes alit et fallit.⁶²

1799. Az Egyiptomi Sáfrány⁶³ ára 50—55 forintról 100, sőt 120—150 forintra szökött fel. Ez az áremelkedés lett megindítója a magyar sáfrány termelésének, mert egy-egy szár 100—120, sőt 160—180 fejet is hozott. Azonban a magyar sáfrány termelése még nem emelkedett a tökéletesség fokára, úgyhogy, amikor megint egyiptomi sáfrányt hoztak be, ára erősen leszállott s vele együtt a belföldi sáfrány-termelés még alig felvirágzott iparága is lehanyatlott. Ismét felemelhetné, egy, a külföldi sáfrány behozatalát eltiltó rendelet.

Meghalt Povázsay János, ki hét évig volt bíró, s mégsem gazdagodott meg. Halotti textusa: Syrach 44. 1. 3, 4, 5, 10, 13, 14, 15. Ő építtette az új községházát és, ami falun oly ritka:

1. A népnek okos tanácsadója.
2. Azoknak, kik nem értenek a beszédhez, vagy nem beszélhetnek, szószólója.
3. Barátságos, tiszteletreméltó és mégis szigorú, igazságos s a maga helyén könyörületes bírója volt.

Március 26-án megnyilt a nyilvános gyakorlati gazdasági iskola, miután tervét előbb az országban közzétették.

Beyschlag úr kísérletet tesz az annyira veszélyes marhapestis⁶⁴ meggyógyítására. E vidékre nézve felbecsülhetetlen

⁶¹ Litterair-Bezirke.

⁶² A remény táplál és megcsal.

⁶³ Carthamus-tinctorius, Aegyptische Safflor.

⁶⁴ Löser-Dürre.

értékű kísérlet, mely más eszközökkel párhuzamosan alkalmazva, nagyon felemelné az állattenyésztést.

1800. Brodszky Sámuel úr, a szarvasi intézet egyik gyakornoka, rövid, alapos értekezést írt az amerikai cukor-juharfáról;⁶⁵ az ismertetést az Ofner Staats-Zeitungban közölték, nagy tetszéssel találkozott, azonban nem fogadták meg javaslatait.

A rothadt gyümölcsből a szokott módszerrel kitünő ecetet csinálnak; a maradványból pálinkát főznek, s a lepárolt cefrét szarvasmarhával és disznókkal etetik meg.

Másodszor hoznak Szarvasra vasboronát, hogy kipróbálják, vajjon most jobban felkarolják-e, mint húsz évvel ezelőtt: a hengerlővel⁶⁶ együtt a nyári terményeknél és a kukoricánál kitünően működött, azonban még az 1804. évben is csak két vasborona és két hengerlő van. Oly lassan s oly későn terjed el az országban az, ami jó.

A méhészetnél megfogadták és alkalmazták Toldy zombori kincstári méhészeti felügyelő úrnak még 1789-ben közzétett szép és alapos javaslatait. Ezek 1805-ig hasznosoknak bizonyultak, még olyankor is, amikor másképp kezelt méhek majdnem teljesen kipusztultak.

Amikor Pozsony város egy tekintélyes része leégett, a szerencsétlenül jártak segélyezésére csak a szarvasi evangélikus egyházközségben 119 forintot gyűjtöttek össze.

Megkezdték a pimpinella-magvaknak,⁶⁷ a méhek és birkák számára ez oly hasznos takarmány füveknek szaporítását.

A szülöttek száma 622, az elhaltaké 264 volt.

1801. Először tenyésztik a takarmánybükkönyt,⁶⁸ 1802-ben másodszor, 1803-ban harmadszor, 1804-ben negyedszer; még sovány, kissé homokos termőföldben is kitünően tenyészik; amelyek árpával voltak bevetve, nem voltak oly jól eltarthatók, mint a tisztán vetettek. 1805-ben kezdtek először

⁶⁵ Zuker-ahorn.

⁶⁶ Walze.

⁶⁷ Bibernell, földi tömjén, bábafü, csabaire, ánizs

⁶⁸ Futterwinken.

komoly figyelmet vetni e terményre, s kezdték keresni azt.

Először ültetnek földimogyorót;⁶⁹ az első évben nagyon jól tenyészik, a másodikban a lóbogár majdnem teljesen elpusztította.

Az uradalom 13.000 forint költséggel Szarvasnál a Körösön szép és erős hidat épít. Ez nagyon előmozdította Szarvason a kereskedelmet.

Beyschlag megyei kirurgus úr a legjobb eredménnyel végzi az első tehénhimlő-⁷⁰ oltást; ez gátat vetett a himlő-járvány terjedése elé.

A nagyságos földesuraság, u. m. Bolza vezérőrnagy úr és Schröfl báró rendeletére ezen és a következő években a következő intézkedések történtek:

1. Megkezdték s folytatták a szarvasi utcák rendezését.
2. Próbaképen egynéhány habán-tetőt⁷¹ építettek.
3. Vidovich uradalmi tisztartó úr egy nagy kocsmát és
4. egy urasági házat építtetett fel.

1802. Az első kísérletet teszik búzával és téliárpával a sorvetésre.⁷² A két következő évben megismétlik, s az egyes magvak 30, 40, 50, 60, 70, néha még 80 tökéletes kalászt is hoztak.

Tizenöt cukor-juharfát ültettek, közülük ma már csak három tengődik. Ugy látszik, e fa hidegebb, hegyesebb és nedvesebb vidéket szeret.

A gyakorlati gazdasági kertben 2262-re megy föl a régebbi, de már javított földbe ültetett, persze többnyire még fiatal gyümölcsfák száma; az emberek most kezdenek meggyőződni az ilyen szikes föld művelésének lehetőségéről és hasznáról.

⁶⁹ Erdmandel.

⁷⁰ Kuhpoken.

⁷¹ Habánok a morva testvérek leszármazottai voltak, kik a 17. században Csehországból Magyarországra vándoroltak, s Pozsony, Trencsén és más megyékben telepedtek le; Mária Terézia alatt a róm. kath. egyházba kellett áttérniök. Iparúzó emberek voltak, s különösen agyag-edényeket, késeket, pengéket, *szalma- és agyagtetőket* (Habaner-Dächer) készíttettek.

⁷² Reihen-Saa'

Felsőbb rendeletre két nyelven, németül és magyarul ki-nyomtatják a „Neuer Wiesen Rektifikations-Plan“-t.

A szülöttek száma 638, az elhaltaké 427 volt.

1803. A heremag termelése 86 és egynéhány mázsára szö-kött fel.

Első kísérletek történtek méhkasoknak oláh szokás sze-rint szabadég alatt, tető nélkül, a pusztta földön való felállí-tására; az 1804, a méhekre oly végzetes évben megismételték e kísérleteket; az idő megtanít majd arra, vajjon tovább is kell-e azokkal próbálkozni.

Velits úr a saját költségén gyógyszerterát alapított, s növénykertre nézve is történt ígéret. Száz és egynéhány gyógynövényből álló gyűjtemény készül.

Bretschneider tanár úr az első kecskefüzetek,⁷³ pirosber-kenye-⁷⁴ és juharfákat ültette; egyesek jobban, mások ke-vésbé jól tenyésznek. Ugyanő Eperjesről báró Palotsay úrtól tizennégy-fajta nemesített gyümölcsfát hozatott Szarvasra, s jó sikerrel mutatott be egy új könnyű oltási módot.

A selyemtermelésnek iskolás gyermekek által való fel-lendítésére javaslatokat és rendeleteket készítették, azokat jóváhagyták, kihirdették, leírták, tanácskoztak fölöttük — azonban nem követték, nem valósították meg. Követés nél-küli rendeletek oly harangok, melyeknek nincs ütője. Cam-pana sine pistillo.

November közepén kétszer igen erős égháború volt; a Kőrös szokatlanul kilépett medréből, az utak a gyakori, sűrű esőktől feneketlenekké lettek.

Fiatal, de nem termő, sőt öreg, már pusztuló félben levő táknál is jósikerűnek találták a lord Finkast-féle gyűrűs-vá-gást; a gyűrűsen vágott fák a következő évben másokénál gazdagabb és szebb terméshozamokkal tüntek ki. Lásd a Journal de Francfurt, de Londres, 1802. dec. 31.

Boczkó lelkész úr elhagyta a paróchiát; helyébe Hamal-jar Márton püspök úr jött Selmecről.

⁷³ Salix caprea.

⁷⁴ Vogel-Beer-Baum.

A szülöttek száma 637, az elhaltaké 478 volt. Házasságot kötött 121 pár.

1804. Szarvasra hozzák az első valódi borsosmentát⁷⁵ és lycium barbarum-ot. Háromszáz fiatal szilfát ültettek, mert e fák ezen a vidéken nélkülözhetetlenek.

Első kísérlet történt a vadgesztenyefáknak magból való tenyésztésére. Megpróbálták a fáknek kormos és meszes víz-zel való bemeszelését.

Újra megkísérlik a már húsz évvel ezelőtt próbált, de akkor elpusztult sáfrány termelését, és pedig forgatott és nem forgatott, trágyázott s nem trágyázott földben egyaránt.

Először készítenek árticsókából⁷⁶ kávé, s azt igen jónak találják. Krünitz D. enciklopédiájában már huszonnyolc év-vel ezelőtt nagyon ajánlotta e kávépótlékot, de addig nem hallgattak rá, amíg a kávé fontja három forintra nem szö-kött fel.

Szarvasra hozták a nagy orgonát (Tessedik Sámuel hely-beli lelkész beleegyezése nélkül) s az máris 5700 forintba ke-rült. Mibe fog még ezután kerülni? Az 1805. évi böjt első va-sárnapján szentelték fel.

Mivel ezen évben föld, tűz, levegő és víz annyira elle-nére volt a méhtenyésztésnek, hogy különösen a folyók és folyamok nyolc hónapig tartó áradása s az igen gyakori sze-lek miatt még a legnehezebb, legjobb s legnépesebb méhka-sok is szükségét szenvedtek, s csak a helyben található sok akác-, meg a májusi mák- és az őszi... virágzás mentette meg a pusztulástól, száz méhésztől alig akadt egy, aki méhka-saiból télen át százon felül eltenni s kiteleltetni tudott volna. Minden Isten áldásától függ, azonban a méheket ápol-ni, gondozni is kell. Ez az ápolás pedig akkor tűnik ki és próbáltatik ki a legjobban, mikor föld, tűz, levegő és árvíz elpusztítással fenyegeti a méheket. A jól gondozott méhek ilyenkor is kitűnnek, mint mintaképei a szorgalomnak, a rendnek, s az Isten által kicsi testükbe plántált munkásság-

⁷⁵ Herba mentha piperitis. Pfefferminze.

⁷⁶ Erdbirn.

nak. Eredj, óh ember, a méhecskéhez, és nézd e kis művésznőt, amint csendes serénységgel dolgozik és mindenből hasznót húz!

A gyakran jelentkező lisztharmat nagyon káros volt a heremag-termelésre; ennek ellenére sem emelkedett az ára a szokott fölé, mert készlet volt belőle. Készlet: ez a legbiztosabb szer emelkedő árakkal szemben; azt pedig csak a szorgalmas munkásság teremti meg.

Megrakják az első szarvasi gabonaszállító hajót, s a Körösön a Tiszára, a Tiszáról a Bácskai csatornán és a Dunán Mohácsra viszik.

Szentháromság utáni tizennegyedik vasárnap kihirdetik s bevezetik az oly szükséges és üdvös házassági és lakodalmi rendeletet.

Július és augusztus hónapokban oly gyakran mennek át Szarvason az alsóbb vidékekre a bányavárosokból, Miskolcra s különösen az ország felvidékeiről jövő kocsik, hogy némelyik napon néhány ötven⁷⁷ is átkel a Körösön s gabonával jól megrakva megy vissza. A gabona ára már ősszel 4—5 forintra emelkedett, s ugyanakkor Felvidéken 10—12—13 forintot ért el. Milyen jó lenne, ha a Szolnok és Pest közötti csatorna már készen lenne! Mennyit nyerne a paraszt! Mennyit a Duna mellett fekvő városok! És mennyit a közönség! Ezt a nyereséget is csak a munka és a szorgalom fogja előidézni.

Már nyár derekán olyan tömeg holló, csóka, seregély, szarka, egér, patkány és hörcsög mutatkozott, hogy az előbbieket a gyümölcs s a még éretlen kukorica tekintélyes részében, az utóbbiak a búzában és minden mezei termésben nagy kárt okoztak. A természet büntetése, amiért Mária Teréziának, a legjobb ország-anyának s az oly jószándékú József császárnak e kártevők pusztítására vonatkozó jóakaró rendeleteit egészen félreértették. Ma, amikor már annyira elszaporodtak, s az összes gazdaságok kiszámíthatatlan kárára annyira elterjedtek, még a tapasztaltabb gazda sem rendelke-

⁷⁷ Tessedikné utólagos bejegyzése szerint „néhány száz“.

zik elég eszközzel, hogy e hivatlan vendégektől megszabaduljon, mert ha a saját házából, udvarából, kamrájából, istállójából ki is űzi azokat, a szomszéd házából csapatostul jönnek ismét vissza és helyezkednek el. Egy ismerős háztartásban tizennyolc fiatal és öreg macska s öt kutya volt, melyek táplálékát jórésztben e káros állatok képezték, s azok mégis hihetetlen károkat okoztak a gyümölcsökben, a mezei termésekben, a húsban, szalonnában, a méhekben, edényekben és zsákokban. Lásd a Polizey Fama 1802. évfolyamában (137. sz. nov. 22. 493. l.) és az Ungarische Miszellen-ben.

Késő ősszel, mikor észrevették, hogy a Körös ismét kezd kiáradni, az egyik „lapos“-t az ú. n. „nagyapos“-t gáttal vették körül, hogy az új árvízzel szemben biztosítsák.

Megjegyzés. Laposnak nevezik e vidéken a mélyfekvésű földeket; ezekből az Alföldön oly sok van, hogy némelyik határban nemcsak néhány száz, de néhány ezer hold ilyen mélyfekvésű föld található. A fentemlített lapos 70 sessiót tesz ki, minden sessió 56 holdat, az egész tehát 3920 holdas; ezek szinte minden évben, kivált tavasszal, többé-kevésbé hó és esővíz alatt állanak, s nagyon gyakran a kiáradt Körös árvizének is ki vannak téve. Ha azonban az ilyen mélyfekvésű földeket kellő időben megművelik, vagy természetes rétekké alakítják át, akkor olyankor is bő aratást fognak adni, mikor más, magasabban fekvő szántóföld és rét a száraz években majdnem megrekedt.

Ezek a nagy műveletlen, felhasználatlan területek, amint már Boszwell úr egy helyt megjegyzi, nagy szemrehányások korunk számára, szégyenei az országnak, s csak terhei a birtokosoknak. Az ilyen birtokok más pusztaságokkal szemben azon előnnyel rendelkeznek, hogy kiszáradás után bőventermők lesznek, hogy az ártalmas északi és keleti szelektől védettebb fekvésűek, s hogy könnyebben javíthatók. Ha e gátépítés sikerül, s ez a darab föld cél- és tervszerűen felosztatik, úgy ezzel új alapot raktak le Szarvas mezőváros jólétéhez.

Azon sok és szép javaslat, melyeket földeknek áradásokkal szemben való biztosítására s azoktól egyszersmind-

korra való megszorítására nézve tettek, mind megvalósítható, csakhogy nem magánosok által. Hazafias és okos földesurakra, szakmájukhoz értő s a közjóért nemesen hevülő, azzal kedvvel törődő fő- és alsóbb hivatalnokokra volna szükség, hogy azok egyesüljenek s kezefogva a község előljáróival, teljes és egyesített erővel fogjanak az üdvös munkához, úgy amint az jelenleg is Szarvason történik.

Számítsuk ki s vegyük fontolóra az ilyen földek utáni veszteséget, ha azok művelés nélkül hevernek. Lásd a Landmann in Ungarn 48., 56. és 57. lapjain. De vegyük számításba és szívleljük meg a nagy hasznot, mely előállhat, ha az ily mélyenfekvő földeket gátakkal jól elzárják, művelik és hasznosítják. Számítsuk e 3920 holdnak évi jövedelmét holdanként mindössze 20 forintjával. Az évenkénti megmunkálásra számítsunk holdanként 10 forintot, s így minden hold után tíz forint évenkénti tiszta haszon fog maradni, tehát 39.200 forint a nyereség. S mi hasznot hajtott e lapos eddig? A szikes legelő, az ott büzlő víz igazi takarmány helyett betegségek csiráit rejtette a birkák és marhák számára, s a bűdös posványvízből az állatok igen gyakran állati nyavalyákat, járványt és halált ittak. Mégis mennyi oly helyen láthatunk még mocsarakat gőzölni, hol népes városok és falvak, emberek és állatok bőséges táplálékot találhatnak. Ha ezeknél a gátépítő s más a közjót szolgáló munkálatoknál a katonaságot, legalább a szabadságolt vagy szolgálatból elbocsátott katonákat foglalkoztatni lehetne, akkor:

1. A paraszt azokat az ő, az államra nézve oly szükséges és hasznos dolgait zavartalanul végezhetné.

2. A henyéléstől és kicsapongásoktól biztosan visszatarthatnák a szállásán heverő katonákat, s hasznosan foglalkoztatnák, és kenyérhez és némi keresethez juttatnák.

3. Az elbocsátott katona pedig tevékeny élethez szoknék.

4. A polgár és a paraszt arról győződne meg, hogy az emberek azon osztálya is, melyet ő táplált háborúban és békeidőben, az ő javára is tud közreműködni.

5. Ha nem is szüntetnék meg teljesen, de enyhítenék e két osztály közötti ellenszenvet.

Az új cselérendeleetet kihirdetik az év végén a templomban. Áldás, üdv mindazoknak, kik ily közhasznú javaslatokat és intézkedéseket hoznak és valósítanak meg. Az eljövendő idők, az okosabb utódok áldani fogják annak emlékét. Ember! Légy jöltevő angyala korod világának, akkor az már most mennyország lesz számodra!

Különböző dolgok árai az 1804. évben:

A búza pozsonyi mérője 2 frt. 30 kr.—3 frt.

Arpa 1—2 frt.

Zab 1—2 frt.

Kukorica 3 frt.

Egy akó bor 5—6—7 frt.

Marhahús 7 és fél kr.

Disznóhús 9—10 kr.

Egy fiatal borjú 4—5 frt.

Egyéves borjú 20—22—25 frt.

Kétéves borjú 37—40 frt.

Hároméves borjú 50—60—80 frt.

Egy icce marhafaggyú 13—15 garas. Birkafaggyú 12 garas.

Tojás nyáron 8, télen 2—3 drb. egy garasért.

A viasz fontja 1 tallér.

Egy icce méz 1 frt. 22 garas.

Fiatal tyúkok párja 7—8 garas.

Egy liba 17 garas—1 frt.

Pulyka 1 frt.

Fogoly darabja 15—17 garas.

Nyul 17—18 garas—1 frt.

Egy pár szalonka 10—15 garas.

Egy pár csizma 7—8—9 frt.

Női csizma 4—5 frt.

Egy tehén 50—60—70—80 frt.

Egy ló 60—80—100 frt.

Egy kanca 100—150—200 frt.

Hízott disznó 30—40—50 frt.

Egy pár hizlalásra való ökör 150—200 frt.

A rizs fontja 10 garas.

Egy rizsma papiros 4—7 frt.

Egy jó úti-bunda 60—80 forinttól 100 tallérig.
 Egy köből méz 5—6 frt.
 Egy véka széksó 5—6 frt.
 Egy kitelelt méhkas 6—10 frt.
 Üres méhkas 6—8 garas.
 Téli napszám 6—7—8—10 garas.
 Nyári napszám 17 garas, egy forinttól egy tallérig.
 Cselédleányok bére 15—20—30 frt.
 Szolgák bére 30—40—50—60 frt.
 Egy pozsonyi mérő búza fuvardíja Pestre egy tallér.
 Egy pár deszka 1—2 frt.
 Száz köteg nád 10 frt.
 Egy fenyő 3—4 frt.
 Egy mázsa vas 18—20—22 frt.
 Egy kasza 1 frt.
 Száz lécszeg 18 garas—1 frt.
 Egy zsák 1 frt.
 Egy közönséges lovaskocsi 30—40 frt.
 Ökröskocsi 100—120 frt.
 Egy tutaj fa 6—10 frt.
 Egy malomkő 40—45 frt.
 Egy közönséges parasztház 200—300—400 frt.
 Jobb fajta parasztház 600—800—1000—1500—2000 frt.
 Egy mázsa gyapjú 28—30—32 frt.
 Száz darab rák 24—30 kr.
 Két-három fontos hal darabja 3—4—5 garas.
 Egy font szalonna 8 garas.
 Egy font hár 8 garas.
 Egy icce tej 6—8 kr.

1804-ben még fennálló oly visszaélések, melyeket az emberiség java, s a gazdálkodás Szarvason való felvirágoztatása érdekében meg kell szüntetni:

1. A gyermekeknek fiatal állatokkal, madarakkal, kutyákkal, macskákkal való könyörtelen bánásmódja.

2. A felnőtteknek igás-állatokkal való kegyetlen bánásmódja, amikor azokat rossz táplálás mellett egész erejük ki-

használásával hajszolják, ostorozzák; a sáros úton való gyors hajtás.

3. A mézárosoknak a vágó marhákkal való kegyetlenkedése, mikor is azokat sok évi kihasználás után ok nélkül szelindekkel hajszolják, feldarabolják, hogy azután felhevült húsukat drága pénzen eledelül adják el az embereknek.

4. A pásztorok hihetetlen lopásai!

5. A rétekek György-napig az összes marhákkal való légeltetése. Ungula pecoris est mors herbae⁷⁸ A marha csak egy szájjal eszik, de négylábbal, nyolc körömmel tapossa a fiatal füvet és a talajt.

6. A kútaknak fával való kirakása; ez csak kevés ideig tart el, holott oly közel vannak a világosi, meg más hegyek is, hogy tiszta időben pusztaszemmel láthatók. Fát pazarolni ily fában szegény vidéken!

7. A széles, görbe, feneketlen utak.

8. A legszebb rétekeknek, vetéseknek, fáknek irigy szomszédok és haszontalan csöcselék által való pajkos rongálása.

9. Bikák, csődörök télen való rossz gondozása; fejőstehe- nek, igás lovak és barmok helytelen felhasználása, a méhek pusztítása, az állatoknak pocsolóyából való itatása.

10. Sok iparosnak, napszámosnak, munkásnak büntetlen csalásai és árdrágításai.

11. A már oly drága és szemtelen cselédség dacossága és komiszsága.

12. A renyhe ifjúságnak az utcákon való csatangolása.

13. Annyi munkára alkalmas embernek vásznakkal, csipkékkel, illatszerekrennyel való csavargása; ezek, amint portékájukkal háznak, lopásra csábítják a tapasztalatlan háziasszonyt, házikisasszonyt, az együgyű cselédet, s mesterileg felkínált holmijuk, gyógyszereik árával becsapnak, sokszor egészségétől, sőt életétől fosztják meg vevőiket, tehát fényes nappal házalva büntetlenül hazudoznak, csalnak, lopnak és gyilkolnak. Óh szent igazság! Könyörülj rajtunk!

14. A gabonának gyümölcsért, edényekért, pálinkáért

⁷⁸ A marha patája a fűnek halála.

való elvesztegetése. A legerősebb pálinkának ifjak s öregek által való mértéktelen fogyasztása.

15. A betegeknek kuruzslók által való helytelen kezelése; nyálfolyás elleni, valamint a kenőcsökkel való kezelés.

16. Lázban, oldalszúrásban és rühben szenvedő betegek elhanyagolása.

17. A Körösben s más oly vizekben való kenderáztatás, melyekben halak élnek. Nem ez-e a főoka annak, hogy a halak egyre fogynak, s hogy oly sok asszony abortál, s oly sok gyermek hal meg élete első évében?

18. Az emberek nagyon keveset törődnek a hű szolgálival, őt semmiképen nem jutalmazták, nem tüntetik ki. Büntető igazság (szolgáltatásunk) van, de jutalmazó nincs. S vajjon melyik tehet több jót?

Kivonat az általam 1805 június 1-én végzett összeírásból:

Hivatalnokok és honoráciorok száma: 4.

Polgárok és kézművesek: 85. Nb. céhbeliék és nem céhbeliék véletlenül ugyanannyian találtak.

Nemesek szolgálói: 10.

Parasztok: 606.

Zsellérek, házatlan zsellérek, kertészek: 1336.

Fiúk: 2863.

Nők: 4745.

Ezen felsoroltak összege: 9649.

Egyévestől tizenhétévesig: 2216.

Tizenhétől negyvenévesig a házasok száma: 1208.

Nőtlenek és özvegyek: 360.

Negyven éven felüliek: 1100.

Katolikusok: 79.

Ágostai evangélikusok: 4682.

Reformátusok: 97.

Görög nem egyesültek: 26.

1805. és 1806. Magánházakban és kocsmákban bálákat kezdenek tartani, és azokra írott meghívókon a tanítókat is meghívják.

Tanítási tervezet

A latin eredetiből fordította

Kemény Gábor dr.

*Tessedik Sámuel szarvasi lelkész utasításai a dékán számára,
vagyis:*

iskolai észrevételek, melyekből okulást szerezhetnek a dékánok, lelkészek, mint helyi iskolafelügyelők és iskolamesterek.

Tessedik Sámuel szarvasi lelkész munkája.

ELSŐ FEJEZET.

Az iskolák s első sorban a népiskolák hiányai és hibái.

1. §.

A dékán a felügyeletére bízott iskolák hibáit nagy buzgalommal vizsgálja meg, és azon igyekezzék, hogy amikor ez lehetséges, a hiányok csökkenjenek vagy teljesen megszűnjenek. S amiket az akadályok nagysága miatt kijavítani nem tud, fedje fel felső hatósága előtt s attól kérjen gyógyítást, orvoslást és tanácsot. Ilyen hibákat tapasztalhatni:

1. A tanítókra nézve:

- a) sokan gépiesen adják elő a tárgyakat;
- b) tunyán, kelletlenül, aluszékony módon végzik a tanítást;
- c) életmódjukban és erkölcsükben letérnek az egyenes útról;
- d) az iskolai ifjúságot a nyilvános tanulásra szánt órákban házi munkára használják.

2. A tanítás idejére nézve:

Némelyek az ifjúságot sokáig ott tartják, úgyhogy egész napokat kénytelen az iskolában vesztegetni: ez eredendő forrása igen sok bajnak.

3. Az előadott tárgyakra nézve:

a) hibáztatni kell az iskolakönyveket, melyek kevéssé alkalmazkodnak a tanulók tehetségéhez, felfogóképességéhez, szükségletéhez vagy jövőendő életmódjukhoz;

b) a latin nyelv tanítására a kelleténél több időt szentelnek, a reális tárgyakat ellenben, melyekre pedig több időt kellene fordítani, teljesen elhanyagolják;

c) sok dolgot igaz és minden kétséget kizáró fogalom gyanánt tanítottak az ifjúságnak, aminek jobban átgondolva semmi alapja nincs.

4. A tanítás módszerére:

A már szokássá vált slendrianizmus nincs díszére az ifjúság emlékezőtehetségének, inkább megterheli azt, míg az ítélőképesség bárdolatlan marad. Kissé javított módszer bevezetésére kevesen gondolnak.

5. A tanulók erkölcsére:

Ezek többnyire bárdolatlanok, fegyelmetlenek, műveltebb életmódra nincsen készségük, szilajak és féktelenek.

6. A tanulók büntetésére:

A büntetések barbár ízűek; keresztyén iskolából végre száműzni kellene már ezt a barbárságot, ha ugyan még ezután is szokásban maradnak.

7. Az iskolai épületekről és bútorzatról:

Valahányszor az iskolába lépsz, úgy érezd, mintha rablók

barlangjába* lépnél. Hinné-e valaki az első pillanatban, hogy ez a múzsák székhelye, s nem inkább dologház vagy sötét tömlőc, hol az ifjúságot még fényes nappal is a sötétségben gyötrik, ahelyett hogy tanulásra ösztönöznék?

8. A játékról és pihenésről:

Erre már azért is gyakrabban kell alkalmat adni, hogy a munkáséletre szánt gyermekek ne szokják meg az ülő életmódot, a folytonos ülés által lekötött figyelmük feloldódjon, hogy erejüket összeszedjék s szabad levegőhöz szokjanak.

2. §.

Mivel több szem többet lát, mint egy, az iskolafelügyelőnek szorgalmasan kell forgatnia a szerzőket, kik az iskolaügyet hivatásszerűen tárgyalják, s azok könyveiből értsék meg, miért és mi módon virágzik a tanügy a velünk szomszédos országokban, s különösen a mi korunkban.

MASODIK FEJEZET

A tanítók

1. §.

A dékánnak buzgón kell arra ügyelnie, nehogy here, rút lustálkodáshoz szokott embereket, idiótákat, Orbiliusokat, piperkőcöket, csavargókat, tékozlókat, nyilvánvaló bűnök által vagy bármily módon megbélyegzett embereket engedjenek az iskolába. Hogy ez meg ne történhessék, minden új tanító-

* V. ö. Rabelais leírását a Montaigu kollégiumról. „— Az Isten szerelmére, fiacskám, egészen idáig hoztad a Montaigu-i karvalyokat. Nem is tudtam, hogy ott voltál szálláson.

Igy felelt erre Ponocrates:

— Uram, csak nem hiszed, hogy én abba a tetűfészekbe vittem fiadat, melyet Montaigunak neveznek? Inkább szent Innocentius kollégiuma közepé küldtem volna, mint erre a szörnyű és kegyetlen és gyalázatos helyre...“ (Rabelais: Gargantua ford. Kemény Katalin 103—4. ll. Bp. 1936.

jelölt az iskolába bocsátása előtt nyíltan állja meg a vizsgát a dékán előtt — de ez ne legyen megkínóztatás — s annak iskolai bizonyítványait, vagy ha már az iskolákon kívül élt, egyéb, becsületes életét bizonyító írását is mutassa fel.

2. §.

Az új rektor ünnepélyes esküvel kötelezi magát az egyházközség színe előtt arra, hogy hivatását híven és pontosan teljesíti. A pásztor, a nyájak felügyelői, kikre a juhokat és ökröket bízák, a növendékjóságok gondozói stb. megesketetnek; miért ne esketnék meg a tanítókat is, akikre a haza a legértékesebb kincset bízta. Az esküformát a felső hatóság állapítja meg.

3. §.

A dékán a már alkalmazott és tényleg működő tanítókat minden kínálkozó alkalommal megvizsgálja:

1. vajjon értik-e az iskolaügyet s honnan merítették az iskolaügy helyesebb szervezésére vonatkozó ismereteiket;

2. mit csinálnak az iskolában, mit tanítanak?

Megjegyzés: erre a helyi lelkésznek is kell gondolnia. Az iskola padjairól léptünk a szent szószékre, az iskola táplált bennünket — mily nagy hálátlanság lenne az iskoláról megfeledkezni, mely minket kisdéd korunktól fogva táplált, nevelt, mily hálátlanság lenne kevésre becsülni azt, ami mindkét hazának a forrása. Hogy mit tartozik ránk az iskola?! Bizony nagyon is ránk tartozik és pedig sokkal inkább, mint sok lelkész gondolja. (Máté V. 13.)

3. Mily módon tanít? Talán gépiesen, csak az emlékezetet terheli? Vagy az érzékelhető dolgokkal kezdi és csak azután halad az elméleti fogalmak felé? Előbb magukat a tényeket tanítja, azután a dolgok okait?

4. Vajjon fel van-e ruházva a közlés adományával?

5. Vajjon képes-e a tanulók figyelmét felébreszteni, ébren tartani és lekötni? S ha igen, hogyan?

Megjegyzés. Hogy ez megtörténjék, szokják hozzá a tanító, hogy a tanított tárgy hasznát és előnyét pontosan fel-

tárja s kimutassa annak az életközösségre való befolyását. Ez lesz a próbaköve az iskolai tárgyak tanításának. Meg lehet követelni továbbá a jól elrendezett, népszerű, a tanulók felfogásához mért előadást. Mert mihelyt át nem értett dolgokat tanítanak, a tanuló elkezdi nem gondolkozni az előadott tárgyakon s következőleg más dologgal kezd foglalkozni, vagy nem figyel. S mi az oka a nem figyelésnek? Nem mindég a tanító, de többnyire a nem figyelésre való rászokás. Vagy olyan magatartás, melyet a tartós nemfigyelés hoz magával.

Hogyan javítja a tanító ezt a magatartást?

6. Vajjon jó kedvvel dolgozik-e?

7. Türelmes-e?

8. Mely órában tartja ott az ifjúságot? Vagy a kiszabott órákban mindég ott van-e az iskolában?

9. Vagy elég fizetést kap-e s azt szabályszerűen kapja-e kézhez?

10. El van-e látva könyvecskékkel, melyek a tanítás javításával foglalkoznak? S milyenek e könyvek? Szorgalmasan forgatja-e azokat? Kitűnik-e ez, ha beszélgetünk vele e könyvekről?

11. Nem tör-e ki a hámból? Nem csinál-e botrányos dolgokat, nem keres-e olyan helyeket, ahol italt mérnek?

12. Nem látogatja-e a vendégségeket, keresztelőket, lakodalmakat?

13. Vagy nem kóborol-e el a lelkész tudtán kívül?

14. Vagy illő tisztelettel van e előljárója iránt? nem gáncsolódó, nem rágalmozó-e és nem kohol-e rossz hírt papjáról?

15. Milyenek a szolgálatai? mily gyakran helyettesíti lelkészét? S milyen jutalmat kap lelkészétől e szolgálatokért?

16. Kivel társalog?

17. Mit csinál az iskolai órákon kívül? Tudni kell természetesen, hogyan tölti el szabad óráit. Semmittevással? Kártyázással? Furulyázással? Vesztegel talán szabad óráiban, vagy puskázással, vadászattal tölti idejét? vagy kertjét, fát, cserjéit műveli? Méhészettel, mezei munkával vagy állatne-

veléssel foglalkozik? S mindez nem az iskolaügy kárával történik?

18. Milyen helyi bajokat vagy akadályokat lát, tapasztal?

19. Mi az, amit iskolájában szükségesnek, hasznosnak vagy előnyösnek lát?

20. Ismételt-e leckéit és mikor?

21. Vajjon a községnek vagy a helyi lelkésznek van-e panasza a tanítóra, vagy megfordítva?

4. §.

Minden dékán vezessen jegyzéket a tanítókról és évenként az iskolák látogatása után mindent jegyezzen fel a maga és utódja használatára, amit csak megjegyzésre méltónak talál, s tapasztalatait közölje az egyházfelügyelő úrral vagy a méltóságos tanfelügyelő úrral.

5. §.

Hozza szokásba a tanácskozásokat, vagyis az úgynevezett iskolai konferenciákat a lelkészek és tanítók között, s ezen értekezletek tanulságait iskolalátogatás idején mérlegelje.

6. §.

Úgy a maga, mint a szenior vagy konszenior tevékenységének határvonalait a legpontosabban állapítsa meg a dékán. E határvonalak:

1. Minden, ami az iskolaügyre tartozik, s ide kell sorolni az iskolamesterek meghívását is, a dékán felügyelete alá tartozik.

2. A tanítók közt támadt pereket, vagy ha a tanítók és egyházi emberek közt támad viszály, a dékán a helyi lelkésszel tanácskozva egyengesse.

3. Az egyházi emberek és tanítók, ha a dékán ellen panaszuk van, az egyházközség felügyelője elé terjesztik azt, hogy annak segítségével a hittestvérek gyűlésén mindkét felet meghallgatva hozzanak határozatot.

HARMADIK FEJEZET

A tanulókról

Legyen figyelemmel a dékán arra; hogy milyen számmal, milyen időpontban és milyen buzgalommal sereglenek össze a tanulók, de arra is kell, hogy kiterjedjen a figyelme, vajjon a tanulásra már alkalmas egyének nem maradnak-e ki az iskolából? S ha igen, mi a kimaradás oka s hogyan kell az ügyeket úgy intézni, hogy többen látogassák az iskolát. Erre is a lelkésznek legyen gondja.

Megjegyzés. A lelkész eme kötelességére nézve lásd a jegyzetet utasításunk végén. Figyelembe kell venni a tanulók haladását:

1. Az olvasásban.

Megjegyzés: Az olvasást a tanuló ezután ne a katekézisből, az új testamentumból vagy egyéb vallási könyvből tanulja, nehogy ezáltal hozzászokjék, hogy magát a vallást kevésre értékeli. Valahányszor tehát a szentírást olvassák, az mindig a tisztelet egy nemével történjék: csendben, figyelemben, hadd értsék meg idejében az iskolások, hogy nagy különbség van s kell is hogy legyen az olvasókönyvek és a szentírás között.

2. Az írásban.

Megjegyzés. A szokásos formák jók, de nem kielégítők: bár csak jó összhangban volnának a szabályok, figyelembe véve az elhelyezkedést és az egészségi szempontokat is, hogy ilyen módon is gondoskodjanak az emberek és növendékek egészségéről.

3. A számtanban. A tanító a falusi élet köréből vegye a példákat, hogy ezt a gyerekeknek annyira unalmas tárgyat szívesen tanulják s tudják, mi célja van a számtan-tanulásnak?

4. A katekézisről és más tanulmányi tárgyakról a következő IV. fejezetben bővebben.

5. A természetrajzi ismeretekre nézve (figyelembe kell venni), mit fog csinálni éjjel-nappal a jövő földműves. Eről is l. a következő fejezetet.

NEGYEDIK FEJEZET

A tanítás

A dékán tartsa szem előtt azokat a babonákat és hamis előítéleteket, melyek a köznép soraiban az emberi és vallási dolgokban el vannak terjedve; amíg ezek a veszedelmes balítéletek a tanulók, tanítók és tanulók szemeit elhomályosítják, mindaddig még a ragyogó napfénybe helyezett isteni és emberi igazságokat sem látja vagy láthatja senki.

A dékánnak elég gondja legyen arra, hogy legyürje a babonás nézeteket jóvendelésekről, kísértetekről, szemfényvesztésről, méregkeverésekről, varázsigékről s a rossz szellem végtelen hatalmáról, melyet Krisztus már régen megtört és megsemmisített s az Isten által teremtett világgal foglalkozva, a pogányságnak és manicheizmusnak e maradványait, a kereszténység eme rút sebeit az iskolák tanítói segítségével igyekezzék eltüntetni.

Komolyan inteni kell a tanítókat, hogy mindazon fogalmakat, melyeket a szentírás világos mondásaiból, helyes értelmezéséből megbizonyítani nem lehet;

2. vagy ami a józan ésszel ellenkezik; —

3. vagy a mindennapi tapasztalatnak ellentmond — mindazt tartsák távol az iskola küszöbétől.

3. §.

Ne engedje, hogy a vallástant misztériumokból s a teológusoknak nehezen érthető megállapításaiból és szabályai-ból kezdjék tanulni, de azon legyen, hogy a tanítók könnyebb fogalmakról a nehezebbekre haladjanak. (Deut. XXIX. 29.) Ezzel kell táplálni a gyenge ifjúságot, nem szilárdabb ételekkel. Ezt akarja a józan ész, ezt írja elő a természet, ezt tanácsolja a szentírás, s Krisztus és az apostolok példája. (1. Cor. III. 2. Ebr. V. 4.) Össze kell foglalni Krisztusnak, ama legbölcsebb mesternek egész tanítását. A dékán éberrel vigyázzon arra, nehogy kellően meg nem magyarázott s eléggé meg nem értett tárgyakat (az iskolai Orbiliusok módjára)

virgáccsal, bottal vagy korbáccsal véssenek a tanulóba, ellenben a tanulásra szánt időt olyan tárgyakra fordítsák, melyek a tanulók értelmét és akaratát élesítik s nekik jövőendő életmódjukban használni fognak. Ez lesz alapköve a tanítandó és tanulandó tárgyaknak.

5. §

A nehezebb nyelvtani szabályokat, mondatszerkezeteket, következtetéseket és az úgynevezett körmondatokat s a vidéki ifjúságnak egyéb keresztjeit szigorúan távoltartja a dékán az iskolától; sokkal könnyebb használat közben és sűrű gyakorlattal megtanulni a latin nyelvet, amennyiben arra a vidéki ember rászorul.

6. §.

Az időt, mit hajdan ilyen gyerekes dolgokra használtak, hiábavaló módon elvesztegettek, jobb célra kell fordítani: a) különböző s nemcsak nyomtatott, de kézírati olvasmányoknak helyesebb olvastatására;

b) a vallás helyesebb magyarázatára, mely nem színészi mozdulatokban és külső ceremóniákban, de a keresztény kultusz mai szemléletében nyilvánul meg. Az isteni igazságokat tehát nem botokkal és korbáccsal kell a gyöngélekkébe becsepegtetni, nehogy gyűlöletessé tegyünk, de a lehető legegyszerűbb módon. Hogy pedig a tanításban az óhajtott egyöntetűséget úgy az iskolai, mint templomi tanításban megőrizhessük, leghelyesebben cselekszik a lelkes, ha a vásárnap tárgyalandó katechezist idejében kidolgozza s a tanítóval közli, hogy a lelkeszel megegyező ösvényen tudjon járni s az iskolai ifjúságot előkészíteni;

c) a diktált és elmondott szentírás-részletek helyesebb magyarázatára. Ezeket a tanulók sohase véssék emlékeztükbe, ha csak előző napon jól meg nem magyarázták nekik és azt jól meg nem értették. Emlékeztetbe vésseni, amit előbb nem magyaráztak meg, ez valósággal keresztje az emlékező-képességnek s akaratlanul a papagályszerű megoldáshoz ve-

zet, mely mindenben, de különösen a vallásban, veszedelmes mérge a léleknek;

d) a bibliai történeteknek az egyháztörténettel és reformációval kapcsolatban való alaposabb megbeszélésére. A bibliai történet célját a tanulók mindég szem előtt tartásák; ne csak annyit tudjunk, mit csináltak ama régi időben, de hogy a tetteknek, úgy a jó, mint rossz tetteknek következményeit idejében meg tudjuk ítélni. Ha ezt nem vesszük figyelembe, mit használ, hogy a bibliai történetet a legapróbb részletekig is tudjuk;

e) arra, hogy a természeti dolgokat, melyek a jövőbeli falusi és gazdaembernek szükségesek, jól megmagyarázzuk; a dolgokon át, melyek mintegy az iskola által vannak teremtve, kell a tanulókat a teremtő fogalmára átvezetni. Ezt az útát maga az égi mester mutatta nekünk. (Gen. I. Psal. VIII. CIV. Syr. XXXIX., XLIII. Matts. VI., továbbá Paulus Act. XVII. 24. és köv.);

f) mindazon dolgok helyesebb megismerésére, melyek az egészséget megtartására vonatkoznak. Már a pogány Cicero is belátta ennek szükségét és írásaiban nem egyszer mondja: buzgón gondolj egészségédre! (Oldaljegyzetben: az egészségtant anyanyelven kell tanítani) Hogyan tehetne eleget e józan és keresztény emberi kötelességének a tanuló, ha nincs tisztában vele, mit jelent az egészséget ápolni, ha nem tudja, mi ártalmas az egészségnek? s ha nem érti, mi használ annak;

g) mindannak a helyes magyarázatára, amit elvárunk egy jó honpolgártól. Mindezt addig az iskolában csak felületesen érintették pl. a hivatalok szükségességéről és hasznáról, a hazaszeretetről vagy patriotizmusról, a közjó előmozdításáról, a közhasznú állami intézményekről (pl. a tűzrendszetről, a koldusok számának csökkentéséről stb.). Mindaddig míg ezekről és hasonló dolgokról az iskolai ifjúságot fel nem világosítják, a legjobb fejedelmek intézkedései sem érhetnek el eredményt.

(Oldaljegyzet a g) pont mellett: bizonyos, hogy a hazai törvények népszerű ismertetése méltó tárgya lenne min-

den népiskolának; mennyi pert és büntetést és egyéb bajokat lehetne elkerülni s mennyi vizsályt lehetne szerencsésebben kiegyenlíteni s mennyi csalást s azt követő büntetést kerülnének el. Mindkét haza törvényeit szláv nyelvre is le kellene fordítani);

h) Az iskolai tanítás koronája legyen: Istent ismerni és az ő jótéteményeit kellően értékelni. Ez az eredete a jó erkölcsnek, erénynek, Isten iránti kötelességeknek, Isten, felebarát, haza, fejedelem iránt és az önmagunk iránti kötelességeknek, a jámborságnak, rendnek és munkás életnek. Ez a veleje a tanulni-valóknak. Miféle keresztény az a tanuló, aki ezt nem érti meg s milyen ember lesz belőle, ha egyszer átlépte a iskola küszöbét?

7. §.

A tanítók önmaguk jól meghányják-vessék, gyermekeknek való-e vagy keresztényeknek méltó-e, amit a tanulóknak tanítanak? s hogy függ össze az élet céljával? Tudniillik nem az iskolának, de az életnek kell tanulni.

ÖTÖDIK FEJEZET

Az erkölcsök.

Az iskolák használatára szolgáló erkölcsi szabályokat a dékán szerkeszti meg s miután megszerkesztette, a felsőbb hatóságoknak nyújtja át megerősítés végett s miután jóváhagyattak, harmadévenként a lelkész és az egyház szeniorainak jelenlétében felolvastatja és serényen örökődik, vajjon a tanulók azoknak megfelelően viselkednek-e?

2. §.

A szabályzat áthágóival szemben szigorúan jár el a dékán, nem mindjárt korbáccsal, vesszővel, bottal, de más eszközökkel, amelyek a józan emberhez jobban illenek.

HATODIK FEJEZET

A tanulók büntetése

1. §.

Kit kell büntetni? Természetesen azt, aki bűnt követ el, s inkább azt, aki gonosz indulatból esett bűnbe, mint aki balgaságból, tudatlanságból; pl. a lassú és tompa emlékezésű tanulót nem kell azért büntetni, mert nem jól emlékelte be leckéjét.

Pl. Cajus gyermeknek kitűnő az emlékező tehetsége, de lassú az ítélő képessége. Alig nézi át a kijelölt leckét, máris pontosan megtanulta, emlékezetbe véste. Ha ideje van még, azt beszélgetéssel tölti vagy semmiségekkel, vagy azzal, hogy másokat zavar s ebben bízva a kijelölt leckét jól megtartja emlékezetében. Titiusnak rossz az emlékező tehetsége, egyébként azonban kiváló tulajdonságokkal van felruházva, ítélőképessége kitűnő, minden erejét megfeszíti, hogy a kijelölt feladatot emlékezetében tartsa, de mindhiába! Mindkét gyermek belép a terembe: és pedig Cajus vidámságától ragyogó arccal, Titius — mily szánandó teremtes most! — hiányos emlékezete miatt elszomorodva. A tanító kihallgatja a leckét s mi történik? Cajus felmondja készségesen, jól; jutalma: dicseget; a lelkiismeretes, de bizonytalan emlékezetű Titius hebeg, dadog, zavartan tétovázik, látva a felemelt botot vagy feszülő korbácsot — nem tanítómesterhez, de Orbiliushoz méltó, hogy keményebb szót ne mondjak — megtántorog, még jobban összekeveri a dolgokat, újra meg újra hibát ejt, jól beszél a dolgról, de más szavakkal, a hetyke Cajus javítja őt ki, a tanító hevesebben megragadja őt — mekkora jogtalanság! — így születik meg az iskolaiszony, holott az ilyen ütlegelőnek gondolatvilágából száműzni kellene a botot, pálcát, korbácsot.

2. §.

Természetes, hogy a makacsokat, keménynyakúakat, a gonoszindulatúakat, kik többszörösen megintve sem engedel-

meskednek, büntetni kell, de úgyhogy a bűnnel arányban álljon a büntetés s a megbüntetett egyének legyenek róla meggyőződve, hogy megérdemelték a büntetést; az iskola gonoszindulatú elhanyagolása, hazugság, lopás, káromkodás, csúfolódás, mások javainak megkívánása, az utcán elkövetett és mondott szennyes dolgok, gúnyolódások, folyóvízben való fürdés, fák rongálása, az istentisztelet profanizálása, összécsődülések, a nyilvános béke megzavarása — mindezt komolyan lehet és kell is büntetni.

3. §.

Hogyan kell a büntetéseket alkalmazni? Atyai módon és nem indulatosan s a hóhér könnyedségével vagy kegyetlenségével, de az apa érzésével, akinek fáj, hogy büntetnie kell. (Eph. IV. 4.) Ha a büntetendő beismerésbe jut, könyörög, javulást ígér, enyhíteni kell a büntetést, mert az ellenkezője súlyosbítaná a helyzetet.

Megjegyzés: A tanítók nagyon óvakodjanak attól, hogy a tanulók fejét, orrát megüssék, fülét véresre cibálják, haját erősen meghúzzák vagy kitépjk vagy megfenekeljék őket; végül a rosszindulatú szurkálásokat száműzni kell az iskolából, hasonlóképen az alacsonyrendű gúnyolódásokat.

4. §.

Mikor büntessenek? nem a harag és égő indulat hatása alatt. Aki kirúg a hámból, azt mindjárt a cselekvésnél kell rajtakapni, s meg kell neki mondani, hogy a lecke bevégezése után fognak határozni felette (a leckét nem kell megszakítani). Azután, miután kinyomozták a dolgot, atyai intelmek közt és mások jelenlétében kell kimérni a büntetést, hogy észbe kapjon a megbüntetett is és a többi jelenlévő is.

5. §.

Ki büntessen? A tanító, hacsak a körülmények mást nem tanácsolnak.

HETEDIK FEJEZET

Az iskolai imádságok és énekek

1. §.

Buzgón figyelmeztesse az iskolai tanítókat a dékán, ne szoktassák arra a tanulókat, hogy imaközben értelmetlen hangokat adjanak, ami többnyire azért van, mert az iskolai imádságokat, melyeket nem értenek, nem imádkozzák, de inkább csak elrecitálják. Innen marad meg az a fonák imádkozási szokás a felnőtt korban is. A tanulók semmi olyan imát ne tanuljanak meg, amit nem értenek. Így végül is a mi hibánk, hogy imádkozás közben semmire sem gondolnak. És mit ér az ilyen imádság? — megmondja a legnagyobb Megváltó és Mester. (Matts. XV. 8., 9.) Tagadhatatlan, hogy ezt a rossz, sőt legrosszabb imádkozási módot a keresztények leginkább a meg nem értett imákból merítették. Így tanulnak meg értelmetlen hangot mondani, innen van az a papagályszerűség, mely annyira elterjedt az imádkozó felnőttek között.

Megjegyzés. Ebből világos, miért nem lehet tanácsolni, hogy imakönyvekből tanuljon olvasni az ifjúság. Ugyanis ebből olvasva hozzászokik, hogy nem a dolgokra, de a szavakra figyel s átértés nélkül ismétli a szavakat, vagyis értelemnélküli hangokat ad.

2. §.

Ami igaz az olvasmányokra, érvényes az éneklésre is. Itt a megválogatás nagyon szükséges, nehogy joggal vádoljanak az észszerűtlen istentisztelet hibájával. Például mi az annyire óhajtott béke idején élünk, távol az éhségtől és járványos betegségektől, ekkora isteni jótéteményekért hálás szívvel kellene Istent s az ő gondviselését ünnepeelnünk, és mi mégsem pirulunk harsány hangon hazudni: Éhség, pestis, borzasztó harc uralkodik közöttünk! Ilyen módon az istentiszteletet, amelynek szentnek kellene lennie, elvilágiasítjuk és

beszennyezzük. Ugyanez történik, mikor az egyház üldözéséről mondunk énekeket a vallási türelem korában.

3. §.

Az imádságok és énekek közt sok olyat találunk, ami Krisztussal és az ő méltóságával ellenkezik. Bárcsak már számúznék az ilyen részleteket az iskolai énekeskönyvekből is, az iskolákból is.

4. §.

Az iskolai imákat szerényen, áhitattal, csendben kell elmondani. Az imádkozók külső gesztusai a lélek belső áhítatát kell, hogy jelképezzék. Ha az imádkozók egyike vagy másika az áhítatot megzavarja, a mester arkifejzésével és szempillantásával figyelmeztesse őt, de nem az imádság alatt s ne rohanjon pálcával vagy korbáccsal az imádkozók közé s ne zavarja meg ezzel a figyelmet, ilyesmit tenni — különösen a templomban — nyilvánvalóan illetlen volna.

5. §.

Az iskolában használt imádságokat vagy énekeket buzgón vizsgálja meg a dékán és ne tűrje tovább azokat a nevetséges és még helyesebbn siralmas semmirevalóságokat, melyek az énekekbe és imaformákba a költői képzelés elharapózása folytán becsúsztak és hosszú megszokás folytán mintegy a keresztény egyház tartozékai lettek; akinek szeme van, láthatja, mennyi minden származott le a pogányságból és sötét babonából.

NYOLCADIK FEJEZET

1. §.

A vizsgálatok

Mivelhogy a vizsgálatok a szorgalmas ifjúság előmenetelének megbízható igazolására kell, hogy szolgáljanak, ne le-

gyenek szemfényvesztő játékok, melyek a hallgatók szemét és fülét elkápráztatják. Eme szemfényvesztések elkerülésére sok, a kérdésben jártas ember azt tanácsolja, hogy a nem speciális tárgyakból vizsgázó iskolai ifjúság szabad térre gyülekezzen, sorolják el a tanult leckéket s az önkéntes hallgatók ezt vagy azt válasszák ki s abból kérdezzék az ifjúságot, hogy így az előhaladás nyilvánvaló legyen.

2. §.

A dékán tehát évente két vizsgát rendezzen: egyet ezen Utasítás kihirdetése után ősszel; jöjjön váratlanul, hogy lássa, vajjon eszerint járnak-e el az iskolában és milyen előmenetellel; a másik vizsgát tavasz elején a rendes módon kifogástalanul kell megtartani.

3. §.

Az iskolalátogatások alkalmából az ételben és italban való minden túlhajtást kerülni kell és azon legyen a dékán, hogy ne a közösség megterhelésével történjenek ezek a látogatások, két vagy három fogásnál többet se a lelkész, se a tanító ne találjon a dékán elé, még akkor sem, ha bírák vagy más honorácior emberek volnának is jelen. Lássák be, hogy nem ez a célja a dékán látogatásának, nem a lakomázás t. i., hanem valami egészen más.

KILENCEDIK FEJEZET

Az iskolaügy sikeres vezetése és előmozdítása

1. §.

Az iskolaügy hosszú időn át való elhanyagolása kezdete és eredendő forrása ezer bajnak, melyek mindkét hazában napról-napra jobban elharapóznak s e bajokon mindaddig senki sem tud segíteni, valameddig a tanügyet a fejedelmek, a föld urai, a szent íge hirdetői s az iskolák kormányzói nem

viselik jobban szívükön. Olyan lelkészek lesznek mindig az egyházban s olyannal fognak a hívek mindig rendelkezni, amilyenekké az iskola formálta a tanulókat s olyan alattvalói lesznek az uralkodónak és a föld urainak, amilyenek gyanánt az iskola küszöbét elhagyják az ifjak. Az elemi iskolában tanulják és vetik meg első alapját az erényeknek is, a bűnöknek is.

2. §.

A tanítók testülete, míg él az iskolai ügyekben járatos dékán, azt újra választja, ha meghal, emlékét megőrökíti.

A dékán a tanítók szolgálatára, használatára szolgáló könyvtárt szervez a neki szánt kerületben. Legyen meg végre olyan, amilyen egészséges alapvetése ennek az intézménynek, amely nélkül az iskolaügyben alig tudunk előre haladni; ahol nincs kezdet, ott nincs előrehaladás és nincs befejezés.

4. §.

Az iskolai pénztárról is gondoskodni kell és nem szabad nyugodni, míg ennek az alapja nincs megvetve. Az iskola tanítója tervezetet fog készíteni évenként a lelkész tudtával és vele tanácskozva arranézve, mire használják fel a pénztárba szánt vagyont.

5. §.

Adjunk helyet az utolsó fejezetben annak, amiről első helyen kellett volna szólnunk. A lelkészek legyenek a nép vezetői. A község lelkésze ne tekintse a tanügyet az ő hivatásától távolieső feladatnak, de higgye azt, hogy elválaszthatatlan összefüggésben van az iskolaügy az evangéliumi szolgálattal. Mi történt a régi egyházban?... Felújul a mi korunkban az a súlyos panasz, melyet már a múlt század kezdetén megírt egy szerző az emberi nyomorúságról és gonoszságról szóló könyvének 27. paragrafusában...

Az iskolaügy elhanyagolásának ez az ürügye, hogy összefoglaljam a dolgot, az ily munkára való tunyaságból és restségből származik s a káros és szégyenletes hasimádatból és pénzéhségből, mely manapság minden népréteget átítatott, úgyhogy mindenki napról-napra és szünet nélkül annak áldoz s annak adja át magát s hivatali kötelességét, különösen ezt s nagyon fontosat, elhanyagolja.

Továbbá azt kérdezhetnéd: miért vonják ki magukat a lelkészek ezen iskolagondok alól? Válaszul azt kapod, hogy nekik magasabb és fontosabb ügyeket kell elintézniök. Azt kérde: miféle ügyeket? Meggyőződhetsz róla, hogy ők egyedül a szent dénárral törődnek. A prédikációkért fizetést kapnak, a gyónás meghallgatásáért és feloldozásáért filléreket. Betegeknek, különösen gazdag betegeknek látogatása — a szegényekről könnyű megfélekedezni s az ember amellet még lelkiismeretes is ez esetben — hoz valamit a konyhára. Keresztelő, temetés, esketés is hoz néhány fillért! De ugyan, mit hoz a fiatalság gondozása vagy a nevelésükre való felügyelet? És az iskolafelügyelet? Semmit. Ej hát akkor ezt az ügyet szabadjára engedjük és valami ürügy alatt inkább ki- kapcsolódunk belőle. Ámde még a legsokoldalúbb üzleti elfoglaltság sem akadályozza meg őket abban, hogy hetenként párszor lakodalmakra, vendégségekbe ne menjenek, nem érezve lelkifurdalást amiatt, hogy az iskolai fiatalsággal törődnek-e vagy sem. A mi közügyeink — s mintha bizony ez nem volna közügy — nem szenvednek attól, hogy ők áldoznak-e erre időt vagy fáradságot s ez nem is jár jutalommal. Más dolgok jelentenek valamit: ajándékot, fizetést, filléreket, valamit a konyhára; de mit jövedelmeznek ezek a gyermekpásztorságok vagy mint egy fővárosi prédikátor szokta mondogatni, ezek a balgaságok?

Azért mondtuk el ezeket, hogy a lelkészeknek szívéhez és lelkiismeretéhez szóljunk. Mily kicsinyek és esendők vagyunk Istennek és mindazoknak szemében, akik látják e bajokat, hogy nem pirulunk, amiért az iskolaügyet ennyire elhanyagoljuk? Nagy az aratás, de kevés hozzá a munkás!

Kérjük az aratás Urát, hogy küldjön munkásokat az ő aratására.

VÉGE.

Megjegyzés a III. fej. 1. pontjához.

Kívánatos s bizonyára igen hasznos lenne, hogy a lelkészek minden alkalommal meghirdetnék ezt az intézményt, mint ahogyan Szászország jól rendezett és tehető egyházközségeiben a Szentírás sugallatára történik ez, hol erre való buzdításokat olvasnak fel.

**Tizenkét paragrafus
a magyar iskolaügyről**

**megszívlelésül
a nagytekintetű Kulturális Bizottságnak**

A német eredetiből fordította

Kemény Gábor dr.

Comenius írta 1650-ben Sárospatakon tartott beszédében: „Dilecta Hungara gens! Excultam te pulchre dei ope reddere poteris totam, si modo culturae media arripere non neglexeris, si a plebe ignaviam et iners otium tolli omnesque juvenes praesertim in scholis et extra scholas utilibus negotiis occupari procuraveris ut totus gentis populus veluti apum aut formicarum respublica, ubi nihil otiosum videre est adpareret.”¹

I. Mindaddig, míg a fiatal embereket az iskolában olyan tárgyak tanulásával gyötrik, melyekre az életben nincs szükségük s míg tűrjük, hogy az iskolai ifjúság siváran, tünnyán és tevékenység nélkül élje napjait és éveit, nem létesülhet semmiféle iskolareform.

II. Egy nagyon régi világbölcs írta fel tantermének ajtájára: „Non scholae, sed vitae discimus.”² Mások ezt mondják: „Quem te Deus esse jussit, qua in re tu locatus es, hoc disce, hoc age.”³ Comenius ezt szokta mondani: „Methodos docendi quaerimus faciles, quum potius hoc agendum esset, ut e scholis pellatur ignavia.”⁴ És Nagy Frigyes ezt írta az

¹ „Kedves magyar népem, Isten segítségével akkor tudod műveltségedet egészen kivirágoztatni, ha nem habozol, hogy azonnal kezdedbe ragadd a kultúra eszközeit, ha gondod lesz rá, hogy a köznép lelkétől távol tartsd a tunyaságot és tétlen nyugalmat s minden fiatalt az iskolában s iskolán kívül hasznos munkákkal foglalsz el, hogy az ország egész népe olyannak tűnjék fel, mint a méhek vagy hangyák köztársasága, ahol nyoma sincs a tétlenségnek.”

² „Nem az iskolának, de az életnek tanulunk.”

³ „Amire Isten elrendelt téged, amilyen munkakörbe helyeztettél, azt tanuld és cselekedjed.”

⁴ „Könnyű tanítási módokat keresünk, holott inkább arra kellene törekedni, hogyan számúzzuk az iskolából a tunyaságot.” (Ez

iskolákról: Mennél jobban öregszik az ember, annál jobban észreveszi, milyen hátrányos a társadalmakra nézve a nevelés elhanyagolása; én minden erőmet megfeszítem, hogy ezen a visszaélésen valahogy segítsek; javítom a polgári iskolákat, az egyetemeket, sőt a falusi iskolákat is; de legalább harminc év kell hozzá, hogy ennek a gyümölcsei megérjenek, én magam már nem fogom élvezni ezeket, de azzal vigasztalom magam, hogy hazámat ehhez a még hiányzó előnyhöz juttattam.

III. A nagytekintetű urak, a Ratio Educationis szerzői észrevették a falusi iskolák tanításának nagy hiányait, igyekeztek ezeket a hiányokat pótolni s hogy ez mégsem történt meg, annak részben rejtett, részben nagyon is világos okai vannak. Én a magam vidékén a következő hiányokat látom.

1. A falusi iskolák célját még mindég nem tartják szem előtt és félreértik. S még mindég nem rendelkezünk egy jól átgondolt, alapvető, kipróbált tervezettel. Falusi emberek gyerekei, kiket az Isten, az állam, az emberi társadalom s a saját osztályhelyzetük mindég tevékeny életre szánt, még mindég arra vannak kényszerítve, hogy 3, 4, 5, 6, 8—12 órát üljenek a padokban, vagy arra, hogy semmit sem tegyenek, vagy hogy iskolai illetlenségeket kövessenek el;

2. a fizikai nevelés egészen el van hanyagolva;

3. a polgári és gazdaságpolitikai nevelés egyáltalában nem jön figyelembe;

4. a gyermekek emlékezőtehetsége igen sok tárggyal túl van terhelve, egyéb testi és lelki energiáik egészen elernyednek;

5. a gyermekeknek évek hosszú során át megnemértett és a közéletben többnyire fölösleges dolgokat kell tanulniok, más szükséges és hasznos dolgoknak nyomuk sincs sem a tankönyvekben, sem a falusi tanítók fejében;

6. fájdalom: még a felvilágosodott 18. század végén sem

utóbbi szavak állanak többek között máig Tessedik egykorú iskolájának kapuja fölött.)

rendelkezünk egyetlen egy céltudatos tanítóképzőintézettel sem;

7. a gyermekeket csak utánozni tanítjuk meg, de nem arra, hogy az ő helyzetükhöz illő feladatokról gondolkozzanak (Tessediknél ez a szójáték: nachbetheu und nicht nachdenken);

8. Az örökös fásasztó egyformaság kifárasztja a tanulókat és tanítókat;

9. a parasztemberek gyermekei sem magukat nem ismerik, sem a földet, mely őket táplálja, sem a földjük terményeit, holott ezeket a lakosság minden rétege az ő kezükből várja;

10. a vallást nem természetes, szeretetreméltó oldaláról mutatják be.

A szívet nemesítő és lehetőleg elégedettséghez vezető Krisztus-vallás helyett még mindég hamis néphitnek, durva előítéleteknek, ferde vallási fogalmaknak kaoszáat találják fel, melyek a lélekben sötétséget, a szívben szorongást és zavaró lelki nyomorúságot okoznak a paraszt egész életfolyásában. De természetesen panaszkodni mindenki tud; az a művészet, hogy ezt jóvá is tegyék.

IV. Én minden eszközt megpróbáltam ahhoz, hogy ezt a fogas kérdést megoldjam és egyetlen eszközt találtam, amely alkalmasnak bizonyult: a gyakorlati gazdasági tanmódszert, céltudatos iskola-iparral egybekötve.

V. Tanítási módszereket alkalmas tanítóknak kellene tanítóképzőben tanulniok s aztán az egész országban elterjeszteniök.

VI. Ezen tanmódszernél ki kellene emelni a leghasznosabbat mindama tárgyak közül, melyek a közjóra a legnagyobb befolyással vannak, s tanítók és tanítványok részére ezt oly gyakorlati módon kellene előadni, hogy a hazai gazdasági, kereskedelmi és ipari produktumoknak feldolgozása egészen az ő kezükön menjen át, hogy az ifjúság ne csupán reális ismeretekre tegyen szert, de egyben ébredjen fel bennük az a szükséges készség, hogy szerzett szakismereteiket a közélet minden fordulatában és szükségletei között helyesen

tudják értékesíteni; tulajdonképen ez a lényege és megkülönböztető vonása ennek a tanmódszernek.

VII. A legnagyobb pedagógusok is bevallják, hogy egyike a legnehezebben megoldható nevelési feladatoknak, egy nehezen megoldható csomó: gyermekek részére foglalkozást találni és őket az iskolában is foglalkoztatni s ezt a csomót az én tervszerűen berendezett gyakorlati gazdasági ipariskolám oly módon oldja meg, hogy a gyermekmunkák legnagyobb sokfélesége mellett is a gyermekeknek módjukban van azt a munkát választani, mely az ő természetes hajlamuknak, szükségleteiknek és körülményeiknek, testi-lelki erőiknek, képességeiknek és kedvüknek legjobban megfelel.

Tekintettel a nagyközönségre, ezeknek a munkálatoknak a község és vidék helyi körülményeihez kell igazodniok — ahol az iskolát felállítják — azért, hogy mindenkiben nagyobb érdeklődést keltsenek s egyszersmind az eddig fel nem használt magyar termékeket jobban hasznosítsák, a gazdasági életben fellendülést és forgalmat hozzanak, a kézi üzemek, a gyárak és kereskedés felvirágzását tüzzék ki célul s ebben szorososan csatlakozzanak a kormányzati rendszer célkitűzéseiseihez. Mert az iskoláknak — ez legalább is szükség-szerű volna — az állam szemináriumainak kellene lenniök s a lakosság minden rétegei és szükségletei számára tevékeny alattvalókat nevelniök.

VIII. Ilyen gyakorlati gazdasági tanítással nemcsak az eddigi normáltanításnak hiányait lehet tervszerűen és reálisan eltüntetni, de általa a gyermeki erőt saját tevékenysége felkeltésével a legjobban ösztönözzük, felélesztjük, tágítjuk, gyarapítjuk, erősítjük, irányítjuk és korai foglalkoztatásuk által eljövendő hivatásukra előkészítjük, a nagy közönség szolgálatára edzetté tesszük és a fejlődő nemzeti ipar szolgálatába állítjuk.

IX. Hasonló módon jól nevelt gyermekek mellett, tekintetbe véve az én közhasznú berendezéseimet, intézményeimet, munkáimat és termékeimet a nemzetfejlesztésben sok jó eredményt lehet elérni. Tekintsék meg (bizalommal és édes megnyugvással hivatkozom rá), mily sok jó hatása volt

Magyarországon az első gyakorlati gazdasági iskolának; s mily hatása lenne több ilyennek, ha a nagy közönség pártolná azokat.

X. A célszerűen berendezett praktikus gazdasági ipariskolákban a falusi gyermekek nemcsak vidékük jólétének és gazdaságának természetes és áldásos forrásaival ismerkednek meg, de arra is gyakorlati módon rávezetik őket, hogy hol keressék ezeket a forrásokat? hogyan találják meg? okosan és tevékenyen hogyan vegyék hasznát? s hogyan lehetne azt saját hasznukra és a nagyközönség előnyére még közelebb hozni?

XI. Minden mesternek, művésznek, szakembernek alkalma van már tudományát hasznosítani és azt gyakorolni, csak a fiatal paraszt, gazda vagy kincstári hivatalnok részére nincs az egész Tisza-vidéken egyetlen egy gyakorlati gazdasági ipariskola (a szarvasi magániskolától eltekintve), amelyben ő is valami hasznosat tanulhatna s jövődöbeli s az államra oly nagyon fontos hivatására mind elméleti, mind gyakorlati szempontból a saját vidékén elkészülhetne. A jobb iskolák nagyon messze vannak, sokkal messzebb, mintsem hogy a Tiszán, Kőrösön és Maroson túli és erdélyi lakók a távoli városi iskoláknak nagy és mindég növekvő költségeit meggyőzzék, és más iskolák e vidék nagyon speciális helyi körülményeire mindedig vagy csak kis mértékben vagy egyáltalában nem voltak tekintettel.

XII. Ez a nagyon szükséges és nagyon hasznos iskola-fajta alig hozható létre egyszerűbben, mint ha a nemes Békés-vármegyében már működő gyakorlati gazdasági magán ipariskolát nyilvános tartományi főiskolává alakítják és emelik, hogy a benne kiképzett tanítók és praktikánsok szerzett ismereteiket e vidéken terjeszteni és valóban érvényesíteni tudják, hogy az állam különböző nemzetségű és vallású szolgálóinak annyira káros egyenetlenségei legalább gazdasági tekintetben minden közös gazdasági iskolában legkönnyebben és legbiztosabban lecsiszoltassanak és hogy a községek, nagybirtokosok, vármegyék, az állam a javított gazdaságban járatos gazdákhöz jussanak, amilyenekre szükségük van, de ami-

lyenekhez praktikus gazdasági ipariskolák nélkül csak nagyon nehezen és nagyon későn juthatnának.

S ha az ember még közhasznúbbá akarná tenni a dolgot, alapítani kell az országnak négy, a fekvés, természeti produktumok és szükségletek szerint különböző vidéken, különböző tartományi ipari főiskolát: az egyikben katolikus, a másokban evangélikus, a harmadikban református, a negyedikben illir tanítók legyenek; a fiataloknak azonban meg kell hagyni a szabadságot, hogy körülményeik, szükségleteik, hajlamaik szerint melyiket látogassák. (Én a magam részéről a fiatal gazdászoknak azt tanácsolnám, hogy abban tanuljanak, amelyik a legközelebb van hozzájuk s a befejezett kurzus után a többi hármát is keressék fel, s ezen tanulmányút alatt tekintsék meg nyitott szemekkel a gazdasági tudás egész területét és vizsgálják azt meg; mert céltudatosan végzett utazások fejlesztik a gazdát.)

Akkor ez a négy iskola egymással versenyezne és az általam kitűzött célt teljes mértékben el lehetne érni.

És végezetül még egyszer Comenius szavait idézem:

Vobis dilecti Hungaril! Ut vestra bona et mala melius nosse atque illa augere, haec minuere annitamine, ante alios serio suadere vicinalis cogit amor. Non defuit sane eatenus Genti vestrae ingeniorum cultura; sed defuit exquisita. Quod ut adnoscatis ipsimet, si qui nondum agnoscitis, culturam ingeniorum vestrorum cum cultura terrae vestrae comparare audebo.

Coli a vobis hanc proventus panis, vini, pecorum ostendit; at non tantum coli quantum possit, ostendit adhuc multa loca deserta aut semideserta reliqua autem perfunctorie culta. Unde nec rerum ad vitam necessariorum (nec ad delicias arte factas) tam varius proventus, uti quidem in terra tam beata posset, apparet; nec aedificiorum, vestituum, suppellectilium tanta copia et splendor, ut alibi, nec pagi oppida urbes aequae populosae; nec denique subterraneas opes vestras, metalla et gemmas labore proprio eruitis aliis ut inde ditescant relinquentes. Verbo diplo et triplo plures alere posset, quam alit, si coleretur tota et ingeniose felix haec

terra vestra; decuplo forte plus vos habere queatis voluptatis ac splendoris, si bona vestra noritis et illis sciatis uti. Singuli coloni vestri nobilem possent agere vitam. Singuli nobiles Principum instar opibus abundare ac deliciis...

Non rethoricandi causa haec loquor o dilecti vicini! Sed ut vos bona vestra nosse et quid iis ad plenum adhuc desit, attendere inflammem. Nihil do auribus-animis adhibeo stimulos. Ostendite quaeso vos terram vestram non tantum habere planitiorum aequora, ubi aquis palustribus stagnantur; etiam montes et aquarum viventium fontes ubi ad amoenitatem rigatur. Ostendite inquam vos domi habere non auri fodinas solum sub terra vestra, sed et aurifodinas sapientiae in pectoribus vestris. Viriliterque si quid scythicarum superest macularum abstergere audete ut non desit plenus tandem nitor.⁵

Szarvas und Pesth 1791 szeptember.

Theschedik Sámuel szarvasi néptanító
és Tekintetes Békés vármegye
iskolafelügyelője.

⁵ „Mindenekelőtt azt tanácsolom nektek, kedves magyarjaim, a felebaráti szeretet készlet arra, hogy jó és rossz tulajdonságaitokat jobban ismerjétek s amazokat gyarapítani, emezeket csökkenteni törekedjétek. Nem hiányzott eddig sem a műveltség a ti népetekben, de hiányzott annak gondos kiművelése. Hogy ezt magatok is elismerjétek, ha némelyek még nem vagytok ennek tudatában, szellemetek kiművelését földetek művelésével bátorkodom összehasonlítani. Hogy művelitek ezt a földet, a kenyér, bor és jószágtermelés eredménye bizonyítja; de hogy nem annyira művelitek, amennyire kellene, amennyire lehetne, azt mutatják a még mindég puszta vagy félig puszta helyek s a többi felületesen művelt földek. Így sem az életre szükséges dolgoknak — még azokból sem, melyeket a művészet az emberi kedvtelésre készített — nincs változatos jövedelme, mint ahogyan ily boldog földön lehetne, sem az épületeknek, ruházatoknak, bútoroknak nincs oly bősége és fénye, mint másutt; a faluk, községek, városok nem oly népesek; s végül földalatti javaitokból, érceitekből, drágaköveitekből nincs elég jövedelmek s saját munkáttal kiásva felszínre hozva azokat tűritek, hogy mások gazdagodjanak belőlük. Szóval kétszer, háromszor oly sok embert táplálhatna, mint amennyit táplál a ti nemes és áldott földetek, ha egészen meg volna művelve.

Tessedik levelei Hajnóczy Józsefhez

A német eredetiből fordította

Kemény Gábor dr.

Tízszer annyi örömben és fényben volna részetek, ha javaitokat ismernétek és azokat fel tudnátok használni; földműveseitek nemes életet tudnának folytatni, nemeseitek fejedelmek módjára élhetnének vagyonban és fényűzésben duskálva.

Nem csupán szónoklás kedvéért mondom ezt, kedves felebarátaim, de azért, hogy ismerjétek meg javaitokat és arra buzdítsalak, hogy törekedjete elérni azt, ami a teljességhez hiányzik; nem a fületeknek beszélek, a lelketeket szeretném ösztönözni. Mutassátok meg kérlek, hogy a ti földeiteken nemcsak a síkságok tengere terül el mocsaras vizekkel, de hegyek is és élővizek forrásai, ahol az élet kellemessé tételére öntözték. Mutassátok meg kérlek, hogy hazátokban nemcsak folyamaitoknak, de szellemeteknek erei is buzognak, mutassátok meg, hogy nemcsak aranybányák vannak földetek belsejében, de a bölcsesség aranybányái is lelketekben s ha még van rajtatok valami a szittyá foltokból, merjétek azokat férfiasan letörölni, hogy végül a teljes fény környezzen benneteket.“

Nagyrabecsült Öcsémuram!

Milyen régen adós vagyok már a levélírással. Már-már arra is gondolhatna, hogy büszke lettem az udvari prédikatori titulusra. Efelől azonban tökéletesen nyugodt vagyok mindaddig, míg egyéb okom nincs rá, hogy büszkélkedjem. Jóindulatú üdvözetéért fogadja legmélyebb köszöntemet; ha tudná Ön kedves Öcsémuram (ezt csak sugva mondom Önnek) mily kevéssé kedvez nekem a szerencse Nógrád megyében, akkor üdvözlés helyett inkább részvétét fejezné ki. Azonban arra kérem, hogy ez csak magunk közt maradjon. Ez az egyetlen vígaszom: a világban semmi sem történik Isten bölcs rendelése nélkül; egyébként azt hiszem: non semper erit sic.

Hogyan érzi magát Pozsonyban? Még mindég tetszik az ottani élet? Élvezze csak az egyetemi szép napokat s legyen arra elkészülve, hogy ha egykor hátat fordít az egyetemnek, a jó napoktól is el fog búcsúzni. Legalább is ilyen tartós és bizonyos időtartamban meg nem szakított lelki örömet nem várhat ezután.

Ha Ön, Nagyrabecsült Öcsémuram e levélre válaszolna, nagyon-nagyon kérném, lenne szíves tudósítani, hogyan viselkedik az ifjú Schröter s milyen az előmenetele? Erre vonatkozóan az ő (t. i. Schröter) iskolatársaitól könnyen kaphat felvilágosítást.

További barátságába is ajánlom magam és örökre az Ön odaadó barátja és szolgája maradok.

Surány, 1767, okt. 1.

Thessedik Sámuel

(A levélen e címzés):

Monsieur
Monsieur Joseph Chrysostome
Haynotzy Estudiant
des belles lettre, mon
tres cher ami
a Pressburg

(— Kedves barátomnak, Hajnóczy József Chr. úrnak, a széptudományok hallgatójának Pozsony.)

A levél kéziratári száma: 7.810. Quart. Germ. Magy. Nemz. Muz.

2.

Igen Tisztelt Öcsémuram,

Épen most kapom meg nekem nagyon kedves levelét s még néhány percem van rá, hogy a túri vásárosokkal választ küldjek. A felügyelőválasztásról írt kimerítő tudósítás fölötté megörvendeztetett, régen vágytam e hírre és sok sok köszönet érte. Most már csak azt kívánám, hogy barátságát ezután is őrizze meg irántam és buzgón értesítsen hasonló dolgokról. Mi a Tiszán túl úgy élünk, mintha a világ Földvárnál deszkákkal volna tőlünk elzárva.

Azokat a körülményeket, melyekre elbeszélésemből emlékezik, nem S.-ről mondtam el, hanem J. Christ Schmidt egykori Brandenburg-Culmbach-i udvari főpapról és consistoriumi tanácsosról, valamint Beireuth városnak és lelkészkerületének főpapjáról és egyházi felügyelőjéről. Ő már 1763 ápr. 17-én halt meg Beireuthban.

Alig tudom Önnek e híres szabadkőmíves utolsó óráit leírni. Ahítata, beszédei, betegágyában megnyilatkozó érzelte különösen az örök boldogság élénk előérzetének utolsó, világos jelei a körülállókból inkább az öröm, mint a kesergés könnyeit csalták ki. Halálos órájában vejének, Johann Theodor Künneth magisternek beireuthi lelkésznek karjaiban volt. S mikor a megtört szemek apósának közeledő halálát jelezték, Künneth így kiáltott: Ön meghal! És Schmidt világosan, érthető hangon felelte: Isten nevében! Uram Jézus! Ezek voltak utolsó szavai e haldokló szabadkőművesnek, olyan embernek, akiről a közmondással szokták mondogatni: csak mostheimi apát volt, csak Schmidt udvari lelkész volt.

A küldött könyvekért való gondoskodásért leghálásabb köszönet. A pénzt alkalmilag Csikányi úrral küldöm el Uramöcsémhez.

Miként nagyon tiszteletreméltó édesanyjának, épúgy hajadon nővérének is jelentse legszivélyesebb üdvözetemet, valamint Markovitz urét is.

További jóindulatú megemlékezésébe ajánlom magam soha meg nem szűnő becsüléssel

legalázatosabb rokona
Thessedik Sámuel

A levél hátlapján olvasható dátum 1767, május 11.
Kéziratári sz.: 278.810 Qu. Germ. M. N. Muz.

U. I. Tolnamegyei tiszteletreméltó és csak névről ismert barátainak sok üdvözet — s Önnek szerencsés utazást óhajtok. Cim: Mons. J. Curys. Haynotzi, tre cher frere Aszód. Occasion.

3.

Igen nagyrebecsült Uramöcsém!

Ha még egy alkalommal ír nekem, ne kérjen elnézést azért, amiért ir; mert egyszer s mindenkorra biztosíthatom Önt, hogy minél jobban telítve vannak levelei szeretettel és ujdonságokkal, annál értékesebbek és kellemesebbek nekem, bármilyen nehezek is hivatali kötelességeim, de ha — par force — erőszakkal is udvarias akar lenni és tőlem bocsánatot kérni, úgy bizalmasan megmondom: azzal sért meg engem, ha oly ritkán ír.

Alázatosan köszönöm az ujdonságokat, melyekről értesített. A pozsonyi urak, kik nálunk voltak, emlitenek néhány szép dolgot bizonyos nemes urakról, kik különös okokból katonák lettek és némely pozsonyi hajadonokról, akik koszo-

ruikat elvesztették és több ily kedves dolgot. Kérek ezekről a legközelebbi Medárd-napi vásárig több hiradást.

Nem tudna-e velem kedves Öcsémuram a könyvrevízióról biztosabb hirt közölni? Remélem, hogy ezután minden könyvet Pozsonyban revideálnak és nem Bécsben. Azt is nagyon szeretném tudni, vajjon a legközelebbi Szentmihály-napjáig akadémikusaink közül kik fognak kijönni?

A mi vidékünkről ezuttal semmi ujat nem irhatok, csak azt az ujságot, hogy nyolc nappal ezelőtt temettem el egy embert, aki 101 éves volt.

Weiss atyánkfia olyan leányzót kapott, aki véleményem szerint semmire se volt inkább alkalmas, mint arra, hogy egy lelkész felesége legyen. Ő a barátom, emez a barátnőm. Deus ipsis bene velit.

Szives örömet többet irtam volna, azonban még hátra van néhány levél. Éljen Ön megelégedésben és egészségben és ne feledkezzék meg arról, ki mindég hűséges barátja és rokona marad.

Szarvas, 1768, ápr. 21.

Thessedik Sámuel

A levél kéziratári sz.: 13.810. Qu. Germ. Magy. Nemz. Muz.

4.

Mélyen Tisztelt Öcsémuram!

Hogy az igazságot bevalljam: már két levéllel tartozom Önnek. Leveleivel végtelenül lekötelezett; ha szeret engem, úgy továbbra is értesítsen a tudományos és egyéb ujdonságokról. Nem régen, mikor nővérem leutazott, említést tett egy műről, mely a Weiss-féle^o menyegzőn fog megjelenni; ez

^o W. is Tessedik rokonságába tartozik. Mint „Vetter“ írja neki a leveleket.

azonban vagy Pozsonyban maradt, vagy útközben elveszett. Ha van még belőle, egy fölösleges példánya, kérném azt hozzámm juttatni.

Hogyan folynak a dolgok Aszódon, arról nővérem tud szóbeli értesítést adni. Annyit biztosan állíthatok, hogy nagyrabecsült rokonom, atyámfia jó cserét csinált. Ha egyik másik akadémikusunk az őszön visszajönne, kérem arról értesíteni. Minden elképzelhető jót kívánok Önnek és teljes nagyrabecsüléssel maradok

Szarvas, 1768, szept. 28

Odaadó barátja és rokona
Thessedik Sámuel

A levél kézirati száma: 23.810. Qu. Germ. Magy. Nemz. Muz.

5.

Igen nagyrabecsült Öcsémuram!

Még egy pillanatnyi időm van, hogy rövid levelére egészen röviden válaszoljak. A megírt ujságokért hálás köszönetet mondok; ha még többet irt volna, azt is köszönettel venném. Én semmi ujat nem irhatok, hacsak azt nem, hogy Aszódra meghívtak az Ön atyafia helyébe, de az állást komoly okokból elutasítottam.

Legyen olyan jó és értesítsen alkalomadtán továbbra is a lengyel dolgokról. Aszódról nem kapom többé az ujságokat. Talán nem vagyok többé méltó arra, hogy olvassam, mert...

Minden lehető jót kívánok és teljes nagyrabecsüléssel maradok

Szarvas, 1769, jan. 15.

alázatos szolgája
Thessedik Sámuel

(Címzése francia)

Monsieur
Monsieur Haynotzi
mon tres cher ami
a Pressburg

A levél kéziratári száma 30.810. Qu. Germ. M. Nemz.
Muz.

6.

Igen nagyrabecsült Öcsémuram!

Már abban a reményben voltam, hogy egyszer s mindenkorra abbahagyta a velem való levelezést, de megérkező sógorom, Markovitz arról értesített, hogy hosszú hallgatásának oka, hogy egyik levelére nem válaszoltam. Lehetséges és nem volna csoda, ha ennyi munka között feledésbe menne egy válasz; de az is lehetséges, hogy a levél elveszett, mert én egyébként nem szívesen maradok adós válasszal, különösen Önnek. Az Ön levelei — erről hízelgés nélkül biztosíthatom — nekem mindég nagyon kellemesek voltak. Kezdje el tehát újra kedves Uramöcsém a félbemaradt levélváltást és legyen róla meggyőződve, hogy ezzel nekem nagy szíveséget tesz. De ne feledkezzék meg előbbi írásmódjáról. Minden udvariaskodás nélkül értesítsen körülményeiről, a könyvcenzúráról, a tudományos világban történt változásokról és ha szabad, kérnék egy példányt Gellért Moráljából.⁷ Megbírást adtam rá Markovitz sógoromnak, ha már az megjelent volna. Nem tudhatná-e meg kedves Uram, vajjon Heinzius⁸ Egyháztörténete (Kirchen-Historia) átment-e már a cenzúrán? Gerhard Locis theologicis mellett W. G. Wendler tanulmányait folytatja-e és nemsokára visszajön-e? s azt kí-

⁷ Szül. 1715 mh. 1769. Erkölcsös meséit és elbeszéléseit Kónyi János fordította Pécsen, 1770.

⁸ Heinzius egyházi író.

vánám tudni, vajjon Wendler képes-e szükség esetén csehül prédikálni vagy tökéletes-e abban? Ha még mindég a régi jó barátom, értesítsen erről. Ismételten kérem erre és maradok Szarvas, 1770 aug. 22.

odaadó barátja és rokona
Thessedik Sámuel

Címzése francia:

Monsieur
Monsieur Chrysostome Haynotzy Ettudiant
en Theologie
a Pressburg (Ezt mint theológiai hallgatónak címezi.)

A levél íratári száma: 50.810. Quart. Germ. Nemz. Múz.

7.

Nemzetes Uram!

Igen nagyrabecsült Atyámfia!

Írása által végtelenül lekötelezett. Nagyon örvendek, hogy körülményeiről is, a külföldi ujságokról is értesített. Legyen olyan jó Nagyrabecsült Öcsémuram és az egy idő óta félbemaradt levelezést újítsa meg. Én sohasem mulasztom el, hogy levelére barátilag válaszoljak.

Óhajtanám biztosan megtudni, mikor fogja Ön tiszteletreméltó rokonait felkeresni, mert én hajlandó vagyok akár tüstént az aratás után vagy Szent Mihály napja után Egyházat meglátogatni. Ha ír, közölje alázatos tiszteletemet.

Ajánlom magam további barátságába és maradok teljes nagyrabecsüléssel

odaadó atyafia és szolgája
Thessedik Sámuel.

U. i. Levelem rövidségét Petyko G. fogja legjobban ki-

menteni. Dátum nincs. A levél hátán 772, 8 Junii mensis.

A lev. kézírattári sz. 56.810. Qu. Germ. M. N. Múz.

8.

Igen kedves Öcsémuram!

Március 24-én hozzámírt levelének barátságos hangja engem is arra ösztönöz, hogy mellőzzek minden mentegetőzést hosszú hallgatásom miatt és hogy semmi egyéb ne irányítsa tollamat, mint a barátság érzése.

Hogy nem volt még csak sejtelem se az Ön közellétéről, mikor Indián⁹ át utaztam. Miért is nem mondta Sztchlo atyámfia Petrovácon, mikor Pécssett az Ön tartózkodása helye felől kérdeztem, hogy mi oly közel voltunk egymáshoz?

Istenem, mily kellemesen töltöttem volna el néhány napot és éjet Rumában! Mily kimerítően meséltem volna el és értesítettem volna olyan dolgokról, melyek az Ön baráti szívét kellemesen lepték volna meg. Elmondtam volna az uralkodó kegyének két megnyilvánulását, melyeknek megköszönése végett siettem Semlinbe; s elmondtam volna az uralkodóval történt beszélgetésemet, melynek máris oly fontos következményei vannak s talán még fontosabb következményei lesznek.

Amde az alkalom ez egyszer eltűnt; más alkalmat kell keresni és bevárni.

De most térjünk a dologra. Ha soha nem is látnám meg Belgrádot, mégis szeretném az én drága rokonomat látni, megölelni, megcsókolni, mert ő mint alispán is az én igaz melegszívű atyámfia s az is marad.

Ami az én családomat illeti, az én nagyszerű Terézem, kit az uralkodó oly kegyesen megajándékozott, talán az

⁹ Horvát-Szlavonország, Szerém m., Rumai járás, „Indjija“.

egyetlen papné a maga nemében; támaszom, erős támaszom az összes ipari munkánál, e támasz nélkül soha nem vittem volna sokra. Legidősebb leányom Teréz, 18 éves,¹⁰ egy ideig Atsán és Pozsonyban volt, ez időszerint különféle iparüzemi dolgokban segítségem. Négy mintát mellékelek az ő kézimunkájából; ha Isten meghosszabbítja életemet és neki egészséget ad, nagy öröme fog szolgálni, ha az idei selyemből mintával szolgálhat. Sámuelem 12 éves és Pukkantzban¹¹ Schemnitz mellett iskolázik, Dánielem 7 éves és tegnap az iskolai vizsgát azzal az ígérettel zárta be, hogy az iskolai ifjúság az iskolai iparnak új próbáit is meg fogja állni. Józsefem három esztendő, Klárika pedig most lép második évébe. És ami az én kedvencemet illeti, ez ép ma megy Budára, hogy a tanulmányi bizottság színe elé jusson s hogy ott megvizsgálják, ez a Szarvason alapítandó ipari főiskola terve. Majd nemsokára többet fog erről hallani s biztos vagyok benne, hogy ez az intézet Önt és a mi patriotáinkat jobban meg fogja lepni, mint a Landmann s mint a faluszabályozás tervezetei.

Igen a tervezet előttem van; két példányt mellékelek és egy írott, de valóban elég rosszul írott tervmagyarázatot, mert az Ön írásából nem láthatom világosan, kézhez kapta-e a nyomtatott tervmagyarázatot?

A Landmann egy példányával együtt két tervezetet is küldök.

Öméltóságát egészen bizonyosan fel fogom keresni, mihelyt Pestre utazom.

A postaállomások: Szeged, Arad, Orosháza, Szarvas.

Még egyházközségemről, rendőrségi intézményeimről,¹² növényiskolámról szeretnék valamit közölni.

Isten kegyelme annyira megnövelte egyházközségemet,

¹⁰ Valóságban két évvel idősebb. L. Nádor adatait Nádor-Kemény: Tessedik élete és munkája. I. r. 64.

¹¹ Bát Hont megye.

¹² Alighanem valami rendészeti terv lehetett: egyszer mint Polizeianstalttról, máskor mint Polizey-Hausról beszél róla.

hogy 21 év óta, amióta itt vagyok, négyezer lélekkel gyarapodott. Most készült el új templomunk, melyről szakértők azt állítják, hogy felülmúlja a pozsonyi templom épületét. Mellékelve küldöm a felszentelő énekeket. Az én Rendőrségi Intézményem terve megfordult Nagyváradon, Budán, Bécsben, mindenütt tetszéssel találkozott, ezidőszerint az urasági archivumban van és várja a békés elintézését.

Növényiskolám szemlátomást gyarapodik. Az idén már nyolc mázsa és mintegy harminc font lucerna és lóheremagot termeltem újból s már csaknem mindet elhelyeztem Bécsben, Pozsonyban, Budán, Pesten, Nagyváradon és Erdélyben. Fontja 40 kr., mázsája 50—60 forint. Ennyit még egész Magyarország nem termett.

Már Haller gróf Ökegyelmessége is itt volt, hogy ezt a termést ő maga vegye szemügyre.

Senyei generális és Volkmann tartományi tanácsos talán az Ön szomszédságában vannak. Ha beszél e két úrral, úgy kérem tolmácsolja az én tiszteletemet és jelentse nekik, hogy én ama jólismert ügyben ezen időpontig semmi rezolúciót nem kaptam, így tehát az uralkodó szavában és ígéréteiben se lehet bízni. A tanács három kérdést tűzött elém, hogy feleljek meg azokra s én ilyen kérdésekre már a múlt év szeptemberében válaszoltam; bár az én válaszom evidens, letagadhatatlan s még szemünk előtt történő tényekre épült és még sincs semmi határozat, semmi ítélet, semmi további nyomozás, amelyet én magam kértem, mert az a bíró, kinek józan látása van, be fogja látni és be kell látnia, hogy nekem igazam van. De a sötét cselszövés mindig retteg a pártatlan nyomozástól.

A szénát, melyet 1787-ben adóként átengedtem, még nem vitték el s épen ezért talán el is rothadt. Most hát várjuk ismét a hazafiaktól, hogy engedjenek át a szénából; s amit egy éve elvittek, még az sincs kifizetve.

Egész házamnépe ajánlja magát kedves Öcsémuramnak, én viszont mérhetetlen barátsággal és a legudvariasabb aján-

lással a nekem még ismeretlen családja iránt, vagyok

Szarvas, 1789 ápr. 15.

odaadó barátja és rokona

Thessedik Sámuel.

A levél irattári száma: 185.810. Qu. Germ. Magy. Nemz. Múz.

**Jegyzetek
a kultúrpolitikus Tessedikről**

**Írta
Kemény Gábor dr.**

1. Tessedik helye a szellemtörténetben

A szellemtörténet Tessedikről, mint gazdasági reformeről szokott megemlékezni. Ez ugyan igaz, de nem felel meg a teljes valóságnak. Tessedik nemcsak gazdasági újítások által szerzett nagy érdemeket, de fennmaradt írásai bizonyítják nagy szociológiai tájékozottságát, pedagógiai és kultúrpolitikai elgondolásának eredetiségét. Termékeny szociológiai szempontjait láthatjuk a Szarvasi Nevezetességek érdekes adataiban s a hozzájuk fűzött okos megjegyzésekben. Hogy milyen érzéke volt a pedagógia részletkérdéseihez, és az egységes öntudatos magyar kultúrpolitikához, arról a *Projectum* és a *Nur zwölf Paragraphen* kezdetű tanügyi javaslata tanúskodnak.¹³ S hogy egy elhagyatott községben is mennyire megőrizte és tágította látókörét s még a legnyomasztóbb légkörben is mennyire sub specie aeternitatis végezte munkáját, azt élénken tükrözik a Hajnóczyhoz írt levelei. Tessedikre is illik az az igazság, hogy a nagy emberek szellemi élete és alkotó munkája teljesen egybeforr: alig lehet őket szétválasztani. A munkának és életnek ez a teljes egybeforrása magyarázta meg a pedagógia legbensőbb lényegét. Az élet és munka egybeforró egysége nélkül sem a 18. század ember- és társadalomnevelő elméleteit, sem Tessedik pedagógiai rendszerét nem tudnók megérteni. Sőt a modern pedagógia célkitűzéseit is az élet és munka ama szín-

¹³ Az elsőnek eredetije az Evangelikus Egyetemes Levéltárban, a második az Orsz. Levéltárban. Az utóbbira Kornis Gyula hívta fel a figyelmet A művelődés eszményei — Bp. 1927. — c. enciklopédikus művében.

tézise igazolja, mely a 18. század reformereit általában, Tessediket különösen jellemezte.

Rousseau a 18. században ráérez a gyermek egyéniségére s mikor az Emile-ben az emberek közkincsévé lesz ez a reveláció, a reform vágyától égő iskolamesterek és lelkipásztorok az egyéniség érvényesítését akarják iskoláikban és házközségeikben realizálni. Rousseau nagy intésének — ismerjétek meg a gyermeket — több közvetlen hatása és foganatja van a 18. században, amely a maga egészében értékelte az emberegéniséget, mint a 19. században, mely öncélú részletkutatásokba merülve analizálta az individuum sokféle képességeit, tudatos vagy tudatalatti megnyilatkozásait. Az új szintézis kora most kezdődik meg, mely nem lát többé öncélt a lelki folyamatok különválasztásában vagy elszigetelt fejlesztésében, hanem a differenciált képességekből felépült egyént azáltal akarja igazán emberré nevelni, hogy szervesen bekapcsolja az egységes élet folyamatába. Amit a 18. század nagy gondolkodói ösztönösen megéreztek és mint Tessedik példája mutatja — környezetükkel dacolva is fanatikusán megvalósítani törekedtek, azt, t. i. a környezetbe való harmonikus belenevelést a 20. század pedagógiája tudatosan akarja elérni. A mi pedagógiánk — az elméleti és gyakorlati ismeretek nagyobb felvértezettiségevel, a biológia, gyermektanulmány, orvospedagógia, képességvizsgálat, individualpszichológia, pszichoanalízis, szociológia termékenyítő szempontjával gazdagodva — nem akar egyebet, mint igazolni a 18. század teremtő eszméit. Ez az igazolás természetesen nem visszatérést jelent egy letűnt kor primitívebb állapotához, de előrehaladást az embernek ma már jobban kiismert egyénisége alapján. Ez az igazolás köti össze Tessedik szellemét a mi korunkkal s ez az összefüggés teszi értethetővé, hogy *Tessedik sokoldalú szociális munkájában az új-kori pedagógia természetes alapvetését látjuk.*

2. A Projectum

Ezt az alapvetést látjuk a *Projectumban* is, mely az iskolavezető dékánnak ad utasítást az iskola szervezetéről, felügyeletéről, tanítókról, tanulókról, tanítási rendszerről, a büntetés módjairól, játékról, szünidőről, lelkeszi kötelességekről, a nevelőség személyi és tárgyi feltételeiről, fegyelmezés módjairól, a reális ismeretek fontosságáról, a büntetés erkölcsi hatásáról, a testi fenyítésről, az iskolai istentiszteletekről, vizsgákról, iskolalátogatásokról, a cura pastoralisról, az iskolakötelezettségről stb. — s ezek az utasítások nemcsak a békésmegyei viszonyokra világítanak rá, de jellemzőek a 18. századra is, melynek törekvéseit Tessedik híven képviseli, de legjellemzőbbek az ő tisztult egyéni felfogására, hogyan foglalta egységbe a községi, iskolai, szervezeti, egyházi szempontokat, hogyan hozta harmóniába a tárgyi és személyi feltételeket, hogyan látta életegységben az akkor még kaotikus forrongásban élő magyar társadalmat. A VI. fejezet, melyben Caius és Titius példázatában mutatja be az észszerűtlen büntetés kártevő hatását, egyike a magyar neveléstan legjellemzőbb részleteinek.¹⁴

Ha még a 17. században durván bántak a főúri gyermekkel, elképzelhető a bánásmód későbbben is a nem előkelő növendékekkel. Még érvényben vannak az evangélikus iskolákban Stöckel törvényei, melyek szerint a verés joga csak a széniorrt vagy a pedagógust illeti meg, valamint a modori tör-

¹⁴ Még a 18. században is uralkodik az a szellem, melynek garázdálkodásáról Bethlen Miklós ily jellemző emléket állít *Önéletrajzában*: „Ez a Fogarasi — frja egyik tanítójáról — rettenetesen rutul vert, henyéltetett, amint ezt szokták mondani vagy nevezni; mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábomat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamat csapta a lapockával, hol a fejemet a három-ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állított kőre, mire egyszóval igen rutul és bolondul bánt vélem elannyira, hogy osztán az apámnak elpanaszoltam... megmondtam, hogy bizony nem tanulok... az bizonyos: úgy elkedvetlenített a tanulástól, hogyha keze alól ki nem vettek volna, bizony nem tanultam volna.“ Bethlen id. m. 215.

vények szintén a 16-ik századból, melyek kimondják, hogy az engedetlen tanuló a rektortól „megdöngettessék“.

3. A Tizenkét paragrafus

A *Tizenkét paragrafusban* a kultúrhistorikus lép előtérbe. Lelkiségét elárulja a Comenius idézet: harcolni kell a restség ellen. És idézi Nagy Frigyest, ki felismerte a falusi iskolák fontosságát s méltatja a Ratio Educationist, mely a falusi iskolák hiányait is akarta pótolni. És elmondja összefoglalva a saját tapasztalatait is. Ő is tapasztalta a tervtelenséget, hibáztatja, hogy a fizikai neveléssel nem törődnek, hogy a tanulók tizenkét óra hosszat ülnek az iskolában, hogy a polgári és gazdasági szempontokat elhanyagolják, az emlékezetet túlterhelik, nem praktikus dolgokat tanítanak, nincs tanítóképzés, nem vezetnek rá a racionális gondolkodásra — inkább a *nachbeten* mint a *nachdenken* szóval lehet jelezni a tanulók szellemi funkcióját, — fárasztó egyhangúság üli meg az iskolákat, a növendékek nem ismerik a földet, melyen laknak és nem ismerik annak terményeit, vallás helyett babonával töltik meg őket. Mindebből az következik, hogy az iskolát ipari munkával kell feleleveníteni, megfelelő tanítókat képezni, akik aztán képesek reális ismereteket oktatni. A gyermeket testi és lelki erejükhöz képest és képességeik szerint kell foglalkoztatni, alkalmazkodni kell a helyi körülményekhez, így lehet tevékeny polgárokat („tüchtige Subjekte“) nevelni s a helyi ipar mellett a nemzeti ipart is fejleszteni. E gondolatok kapcsán természetesen hivatkozik az ő eddigi munkájára és eredményeire s javasolja, hogy a szarvasi iskolát főiskolává tegyék. Érdekes gondolata az, hogy ilyen gazdasági főiskolában egyenlítődnék ki a felekezeti ellentétek. Uraságok, megyék s maga az állam így kapnak majd képzett gazdákat. Ügyszeretete sokkal őszintébb, mintsem hogy magának vindikálná az átnevelés egész dicsőségét. Jónak találná, hogy négy gazdasági főiskolát alkossanak a vidékek fekvése, természeti produktumai vagy szük-

ségelei szerint s mindegyiket tanulmányozza végig, aki öntudatos gazda akar lenni. Ez a tanításterv híven illeszkedik bele az idők szellemébe, a Ratio Educationisba és mégis sajátos bélyegét viseli szerzőjének és a helyi körülményeknek. 1791 szeptemberében terjesztette be a pozsonyi kultúrbizottsághoz.

Kornis Gyula — A magyar művelődés eszményei c. könyvében — bemutatja, milyen helyet foglal el Tessedik javaslatja az 1790-ik évi országgyűlési bizottság egyéb elgondolásai és tervezetei között. A munka irányítója, Ürményi József, latinos műveltségű ember. Jezsuiták nevelik: „Bécsben szívja magába a német felvilágosodás államelméleti szellemét.“ Korán jut a bécsi udvar körébe s napja hunyáig aulikus marad, halhatatlan érdeme, hogy a Ratio kormányzati és gazdasági részének kitűnő kidolgozásával megmenti a magyar közoktatás önállóságát az osztrákba való olvadástól. De azért az ősi alkotmány szószólója, a diéta hangulatához símul s mikor mindenki magyarul beszél, ő is. Kik voltak a bizottság többi tagjai? Szabó András püspök, aki a teológiát szervezi át, Lakics György, a jogi reformok elkészítője, Makó Pál apát, volt jezsuita, kiváló természettudós, aki műveit latin és német nyelven írja. A protestáns bizottsági tagok közt vannak báró Prónay Gábor és gróf Török Lajos iskolafelügyelők II. József alatt. Török németes műveltségű ember, aki németül levelez Kazinczyval. A bizottságban foglal helyet, mint a felvilágosodás ellenlábasa Szerdahelyi György, az esztétika tanára a nagyszombati egyetemen. Rése van benne, hogy a Helytartó Tanács Kant filozófiájának tanítását betiltotta. A II. Ratio szövegében dicséri a magyar nyelvet, de terjesztését nem viseli szíven. A praktikus tanítás gondolata érinti ezt a bizottságot, de mélyebben nem hatja át. A kulturális atmoszférát hűségeesen tükrözik Kornis¹⁵ szavai:

„A 9-ik ülésen Török Lajos olyan iskola tervét veti fel, mely a későbbi reáliskola csírájának tekinthető; a népiskola

¹⁵ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei, Bp. 1927.

tárgyalása alkalmával azt kívánta, hogy minden tankerületben egy-egy népiskolával kapcsolatban a nagyobb és gazdagabb városok ipariskolát (schola industrialis) állítsanak fel, mely a környék fekvésének, foglalkozásának, szükségleteinek megfelelő ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi ismereteket tanítana. A bizottságot a kérdés mélyebben nem érdekli. Pedig a szakoktatás ügyébe két kitűnő, messze előrelátó modern tervezet fekszik a bizottság előtt: az egyik Tessedik Sámuelé, a szarvasi ev. lelkészé, aki már Szarvason nagy áldozatok árán a német filantrop intézetek mintájára felállított egy gazdasági ipari iskolát, melynek működését a tanügyi hatóságok, sőt az uralkodók is, II. József és II. Lipót nagy elismeréssel tüntették ki;

a másik egy névtelennek a mezőgazdasági iskolákról szóló tervezete, mely a szakoktatásügy akkori állásáról teljesen tájékozva van s ennek alapján akarja a magyar közoktatási rendszert igen egészséges irányban fejleszteni.¹⁶

4. A racionalista Tessedik

Tessedik működése reakció a multtal szemben, akár elméletéről, akár gyakorlatról van szó. Óvatos volt az elméleti dogmatizmussal szemben, szakít azzal a Szent Agostoni gondolattal, mely az akarat nevelését az értelem felett állónak tartja, de épúgy messze van a szkolasztikától is, mely az értelem kizárólagos fejlesztését, élesítését tűzi célul. Híve annak a 14. században megindult s a későbbi századokban általánossá lett felfogásnak, mely a testnek és léleknek minden képességét racionálisan akarja kiművelni. Ezen általános célkitűzésen belül azonban eklektikus pedagógusnak lehet nevezni, aki az uralkodó és egymást követő szellemi irányzatokból azt veszi át, ami az ő egyéniségének és korának megfelelő s ami legjobban megfelel annak a geográfiai területnek is, melynek szellemi képét alakítani akarja. Így veszi

¹⁶ Kornis. Id. m. I. 190.

át a reformációból a népmívelés gondolatát, a nemzeti köznevelés eszményét, de nem hagyja figyelmen kívül az ellenreformáció iskolaszervező munkáját sem. Célkitűzéseiben, módszeres elgondolásaiban mélyen hatott rá Comenius érzülete és gondolatrendszere és mély humanizmusa, iskolaalapító buzgalma. Apácaival is sok rokonságot mutat. Megvolt Tessedikban is a pietisták iskolaalapító ambíciója. Mint ahogy Francke virág és konyhakertészettel, kórházzal, könyvtárral, gyógyszertárral akarta praktikusán kiegészíteni intézményeit, Tessedik is a lehetőségek szerint a társadalmi, ipari és gazdasági fejlődéssel akarta egységbe hozni iskoláját, de ment volt a pietisták egyoldalúságától, akik elhanyagolták pl. a testgyakorlást.

A francia felvilágosodás, mely Locke indításából, Rousseau és a német racionalizmuson át egész Európában elterjedt, Tessediket sem hagyta érintetlenül, ő azonban gyakorlati, korának és hazájának viszonyait mérlegelő ember és a racionalizmust nemcsak a szív vallásával tudja egyeztetni, mint Rousseau, hanem a vallás egyházi formáival is. Lelkében forradalmár volt Tessedik, ez tagadhatatlan, elgondolásának lényegét realizálni akarta is, tudta is, de a meglévő társadalmi és egyházi kereteket nem lerombolni, csak szélesíteni, nemesíteni akarta. A felismert, benső, lényegbeli igazságok mellett keményen kitartott, lokális harcát nagy heroizmussal küzdötte végig,¹⁷ de a meglévő társadalmi és politikai kereteket nem kritizálta. Vádolhatják őt ezért féltékenységgel, de a vádlóknak nem szabad elfelejteni azt, hogy a 18. században s negyven évvel Széchenyi előtt vagyunk s hogy e korban nálunk Berzeviczy Gergely is csak deáknyelven írhatja meg reformgondolatait s azokból is sok csak halála után került napfényre s hogy Tessedik nem olyan író volt, aki művészi könyvekben akarta eszméit terjeszteni, de cselekvő reformer, aki írásai által a maga ténykedéseit akarta

¹⁷ L. Nádor Jenő és Kemény Gábor: Tessedik Sámuel élete és munkája, Bp. 1937. Nagy László Könyvtár: 8. sz. Egyetemi Könyvkereskedés bizománya.

igazolni és másokat is cselekvésre bírni. Van oktatás szavak nélkül is — mondta Pestalozzi — s Tessedik első sorban példamutató reformer volt, aki tettekkel akart oktatni. Mint ahogy Pestalozzinak célja volt a nép nyomorán enyhíteni, a szegények iskoláját megalakítani, úgy Tessedik is a haszontalan, csavargó gyermekektől akarta a társadalmat megszabadítani s munkásiskola kiépítésével és az étellel való özszefforrasztásával meg akarta a szegénységet szüntetni. Utopia gondolat ez, igaz, de a „társadalmi szerződések“ megszületése idején vagyunk, a fiatal kapitalizmus ébredő, reményteljes korában, amikor az általános jólét és boldogság hite és lehetősége jogosan ejthette hatalmába a Tessedikhez hasonló tevékeny szellemeket.

5. A 18-ik század nagy élménye

A 18. század felfedezi a természetet, gondolatban átéli a társadalmi fejlődést, a multról lerántja a fátyolt — mindegy, hogy az indukció biztosságával-e vagy a fantázia erejével — és felismeri a legnagyobb csodát: a gyermeket s megéri — jobban, mint az emberi művelődés letűnt évezredei alatt bármely század — hogy a gyermekén át lehet az új világot megteremteni. Ismerjétek meg a gyermeket — mondja ki Rousseau a nagy intést s a középkor után, mely magához kényszerítette a növendéket, most új korszak kezdődik, melyben a nevelő hajlik le a gyermekhez. Pestalozzi követi először a nagy intést. Nálunk Tessedik érti meg legjobban a kor szavát, mert életességét úgy koncipiálja meg, hogy benne a gyermek erői összhangba jussanak természetadta képességeivel és a környező viszonyokkal. A *Projectum* gondolatmenete, a *Tizenkét paragrafus* eszméi, reális munkája mind bizonyíték amellet, hogy Tessediknek vérévé vált a 18. század nagy élménye: a gyermek s rajta át az ember megismerése és új felértékelése.

6. Kornis Gyula Tessedikről

A magyar neveléstörténetben többen foglalkoztak Tessedik jelentőségével s a méltatás többnyire a gazdasági reformernek szólt. Kornis volt az első, aki protestáns iskolai szempontból és európai szemszögből egyaránt felmérte Tessedik érdemeit 1927-ben megjelent munkájában (*A magyar művelődés eszményei*). Glatz Jakab egykorú, magyar származású német író munkája alapján szemléltetően illusztrálja Kornis, milyen volt több mint egy századdal ezelőtt a protestáns iskolázás és milyen égető sebei mutatkoztak már akkor is a magyar társadalmi életnek. Már azt a társadalmat is jellemezte a gazdasági pályáktól való idegenkedés és a lateiner pályákra való tódulás. Glatz már 1799-ben sürgeti a gazdasági iskolák felállítását, mivel Magyarországon a nyerstérményekben nincs, ellenben a feldolgozás ügyességében van hiány s ezért van szükség olyan intézetek felállítására, ahol a polgár az iparüzéshez szükséges természettudományi, technológiai, ökonomiai, kereskedelmi ismeretekre tehetne szert s — Tessedik szarvasi iskolájára célozva — megjegyzi Glatz, hogy ez az óhaj Magyarországon csak részben teljesedett.

Kornis kétkötetes művének egyik legmelegebben megírt fejezete az, melyet Tessedik méltatásának szentel. Tüzetesen rávilágít a németországi gazdasági és társadalmi viszonyok hozzánk való átszűrődésére és ebben Tessedik öntudatos szerepére. „A németországi gazdasági, társadalmi és iskolai viszonyokat legjobban evangélikus németjeink ismerik, ők első apostoli és szervezői a gyakorlati gazdasági irodalomnak és oktatásnak. Legkiválóbb Tessedik Sámuel, a nagy nemzetgazda és népnevelő, aki már másfél századdal ezelőtt tudatosan és világosan megragadja a Nagy-magyar Alföld népének azokat a gazdasági és művelődési problémáit, amelyek ma is az ország legégetőbb sebei. A magyar művelődéstörténetnek ez a tiszteletre méltó alakja méltán megérdemli kora kereteiből messze kimagasló törekvéseinek tüzetesebb vizsgálatát. Ő a magyar realiztikus iskolapolitikai gondolatok-

nak a XVIII. század végén leghatékonyabb és leghozzáértőbb tervezője és megvalósítója.¹⁸

Megemlékezik Kornis Tessedik Önéletrajzáról, mely jellemző koreképpé szélesedik ki, apostoli missziótudatáról, mely őt mint lelkészt tanítói és szociálpolitikai hivatásra ösztönzi. Ez a buzgalom közismert volt: mikor József császár uralma elején megkérdi az evangélikusokat, hajlandók-e követni vallásszabadságuk épségben tartása mellett a Ratio Educationist? — Prónay Gábor egyházi felügyelő nyugodt lélekkel bizhatja Tessedikre e munkát. Így lesz tagja Tessedik a Pozsonyban székelő királyi iskolai bizottságnak, báró Prónay Gáborral és Felbigerrel együtt dolgozik s így fontos befolyást nyer a magyar tanügyre. Kornis megállapítja róla, hogy ő akar itt először *szakműveltséget* adni s ő az, aki a tanulók közvetlen szemlélete és személyes munkája alapján akar itt először munkaiskolát felállítani. Ha a királyi bizottságnak nincs is érzéke a terv rögtöni megvalósításához, 1798-ban mégis *mintaiskolává* teszik Tessedik intézetét s gróf Festetics György a Keszthelyi Helikon alapításában is kikéri tanácsát. Tessedik mindenesetre megelőzte korát és el kell fogadnunk Kornis megállapítását: „A magyar társadalom fejletlen köztudata Tessedik nagyszerű terveinek jelentőségét nem tudta felfogni.”¹⁹

7. Tessedik — protestáns szempontból

Bizonyos, hogy tisztán protestáns szempontból is nagy jelentősége van Tessedik munkájának. Kik voltak szellemi ősei és kik voltak szellemi utódai? — arról *Szelényi Ödön* könyve ad jó tájékoztatást. A magyar ev. nevelés történetében.²⁰ A protestáns iskolaügy fejlődése tulajdonképpen a reformációval indul meg, fősúly a népiskolán van és később, a filantropizmusnak megfelelően a célszerűségi szempontokon.

¹⁸ Kornis. Id. m. II. 376.

¹⁹ Kornis. Id. m. II. 383.

²⁰ Pozsony, 1917.

És az iskolák belső életén, melynek a protestáns iskolák mindig nagy fontosságot tulajdonítottak s azokon az elgondolásokon, melyek a hivatalos kereteken kívül is szolgálni akarták az iskola ügyét. Iskolaszervezésben jó neve van Stöckel Lénártnak, ki a 16. században alapította a bártfai iskolát s írásban is örökül hagyta annak törvényeit. De az igazi újítás élménye inkább a poeta laureatus Fábri Gergely eperjesi rektorban mutatkozik, ki 1773-ban már célba vette az észszerű tanítást, rövid idő alatt alapos ismeretek szerzését, a reális életben hasznosítható tárgyak tanítását s végül azoknak a speciális studiumoknak oktatását, melyek a növendékek különös életcéljával összefüggnek. A 18. század iskoláiban (pl. Salzmann schnepfenthali intézetében, hol a magyar származású pedag. író, Glatz J. s a későbbi berényi igazgató, Skolka András is jelen voltak) már realizálni akarják a Rousseau féle nagy elvet: az ember természettől fogva jó. Most már gyakorlatilag akarnak az emberből minden jót kitermelni. Még 1837-ben is ily szellemű értekezést ír Magda Pál igazgató Az ember eredeti formájáról.

Tessedikre termékeny esőként hulltak a protestáns mozgalmaknak racionális áramlatai, de a termékenyítő hatások mellett is megőrzi önállóságát. Csodálatos megérzéssel, képességgel tudja egyesíteni a racionális gondolkodást pásztori hivatásával. Teológiai előítéletektől ment s inkább a racionális életelgondolás terén tud dogmatikusan kemény maradni.

„Teológiai tekintetben az egész korszakon végig a racionalizmus uralkodik. Ennek befolyása már jellemzően megnyilvánult az 1791-iki zsinaton is, ahol a híres Tessedik Samuel a Formula Concordiae-ra vonatkozó vita hevében e szavakra fakadt: ha a Formula Concordiae szerint kell tanítani, hajlandó vagyok a zsinat színe előtt egyházamról lemondani.”²¹

Rendszeres neveléstant nem írt Tessedik, de elaboratumaival, melyeket sohasem pusztán elméleti elgondolás alapján,

²¹ *Szelényi*. Id. m. 67.

de mindég a mások és önmaga tapasztalatai alapján írt, mégis nagyértékűek, mert az egész nevelési rendszer átfogásáról tanúskodnak. A *Projectum* nem tudományos részletességgel megszerkesztett utasítás, de mégis mily nagy jelentősége van, ha elgondoljuk, hogy *Vandrák* András munkálata az első tudományos és módszeres utasítás csak 1870-ben látott napvilágot.²² Tessedik látja az utat, mely a módszertől a szellemen át az iskolaszervezésig vezet s látja az iskola és élet, a tudomány és élet nagy egybefüggéseit. Hatása közvetlenül vagy közvetve azért oly példátlan. Iskolaszervezési gondolata meglátszik *Vajda* Péter munkáján, racionalizmusa *Tavaszi* Lajos erőfeszítésén, mellyel 1848-ban a tanszabadságért küzdött, *Benka* Gyulán, aki a gyermekszerepetre építette fel mint igazgató és tanár életmunkáját. De lehet-e egy igazi nagy ember hatásának finom szálait tovább s végig vezetni még az evangélikusok szűkebb működési körén belül is? Józan életszemlélete nem ütközik-e ki *Chovan* Károly természettani oktatásában, világos gondolkodása *Neumann* Jenő rendkívül világos, minden homályt kizáró mennyiségtanításában, vagy hogy a kis körnél tovább menjünk, nincs-e egy szikra Tessedik puritánizmusából *Böhm* Károlyban, aki Kant filozófiájából kiindulva és erkölcsi posztulátumaitól determinálva egyengette a magyar filozófia útját vagy *Schneller* Istvánban, aki szervezés nélkül is egy láthatatlan iskolát teremtetett a személyiség pedagógiájának.

Tagadhatatlan nagy hőse volt Tessedik a protestáns szellemtörténetnek. De igazi nagyságát mégis csak az döntötte el, hogy az örök magyar szellemfejlődésnek adott nagy útmutatást.

²² Magyarhoni ev. gimn. szervezése. H. n. 1870.

TARTALOM:

<i>Előszó.</i> Ortutay Gyula	5
<i>Bevezető.</i> Nádor Jenő dr.	9
<i>Szarvasi nevezetességek.</i> Fordította Nádor Jenő dr.	17
<i>Tanítási tervzet.</i> Fordította Kemény Gábor dr.	95
<i>Tizenkét paragrafus a magyar iskolaügyről.</i>	
Fordította Kemény Gábor dr.	117
<i>Tessedik levelei Hajnóczy Józsefhez.</i>	
Fordította Kemény Gábor dr.	127
<i>Jegyzetek a kultúrpolitikus Tessedikről.</i> Kemény Gábor dr.	141

